

Spetsiaalne fond

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

TOIMKOND: J. AAVIK, A. R. CEDERBERG, M. J. EISEN,
V. GRÜNTAL, J. JÕGEVER, A. JÜRGENSTEIN, L. KET-
TUNEN, J. KÖPP, J. LUIGA, A. SAARESTE

TEGEV TOIMETAJA **J. V. VESKI**

ENSV
Riiklik Avalik
Raamatukogu

SR-5130

SEITSMESTEISTKÜMNES AASTAKÄIK
1923

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1923

XVII AASTAKÄIK

№ 5—6

Prof. Kaarle Krohn ja tema uurimis- meetod.

10. mail s. a. pühitses Helsingi ülikooli soome ja võrdleva rahvaluule professor Kaarle Krohn oma kuuekümnendat sünnipäeva. Sel puhul otsustas meie ülikool temale filosoofia audoktori astme annetada; ülikooli kirjas, millega prof. Krohnile sellekohane diplom saadeti, on muu seas öeldud:

„Oma otsust ei põhjenda meie mitte. Kui keegi oma tööde ja meetodiga oma teaduses uue ajajärgu alanud, kui ta selle teaduse alal oma kodumaale esimese koha maailmas kätte on võitnud, siis ei ole erilisi põhjendusi vaja.“

Niisama vähe on vaja meie ajakirja lugejatele seletada, kes Kaarle Krohn on ja mispärast me temast siin kõnelema peame; nad teavad ju ise, et Kaarle Krohn on üks kõige tähtsamatest rahvaluule-uurijatest terves maailmas ja et teda peaaegu rahvaluule-uurijate kuningaks võiks nimetada. Ei ole ka tarvis tema elulugu siin kirjeldada: lugeja leiab selle eluloo ühes prof. Krohni kirjatööde arvustusega pikemast artiklist, mille praegune prof. M. J. Eisen tema viiekümnenda sünnipäeva puhul „Eesti Kirjanduse“ kaheksandas aastakäigus ühes ta pildiga on avaldanud (1913, lk. 145—155).

Muidugi ei ole Kaarle Krohn möödaläinud kümne aasta jooksul milgi viisil töötanud, ja sellepärast puuduvad prof. Eiseni nimestikus mõned väga tähtsad tema raamatud. Kõige tähtsamad on „Suomalaisten runojen uskonto“ (Soome mütoloogia, 1915), „Kalevalankysymyksiä“ („Kalevala-küsimused“, soome ja eesti rahvalaulu-uurimise õpperaamat, 1918, vrd. üleval lk. 165), Soome vanade rahvalaulude täieliku väljaande mõned köited (Suomen Kansan Vanhat Runot) ja samasugune monumentaalne eesti rahvalaulude väljaanne, mille trükkimine hiljuti on alanud.

kaarle Krohni poolt väljaantavas seerias „FF Communications“ (vrd. Eisen lk. 153) on juba peaaegu 50 rahvaluulelist tööd ilmunud.

Kuid mitte nendest raamatutest, nii tähtsad kui nad ka on, ei tahtnud ma siin kõnelda, vaid prof. Krohni uurimismetoodist. Sellest soome meetodist räägib meie ülikooli eelnimetatud õnnesoovi-kiri; temast kõneleb ka prof. Eisen oma artiklis (lk. 149—151); sellest meetodist on kuulnud iga teadusemees, kellele Kaarle Krohni nimi tuntud on. See meetod on nii iseloomulik, et rahvaluule-uuriija, mingisuguse uue jutu- või laulumonograafia avades, otsekohe ütleb: „Ah, see on soome meetodi järele tehtud“ või: „Soome meetod on autorile nähtavasti tundmata“.

Mis on nüüd see maagiline soome uurimismetood? Missugused on tema põhimõtted?

Sissejuhatajaks pean ma toonitama, et Kaarle Krohn selle meetodi esimene ülesleidja ei ole: üles leidnud on selle meetodi juba tema isa, prof. Julius Krohn, Kaarle Krohn on teda ainult arendanud ja peale soome rahvalaulude ka teiste rahvaluule-liikide uurimisel tarvitanud (esimeses reas rahvusvaheliste muinasjuttude uurimisel).

Soome meetodi peaprintsiipid on olemas kolm.

1) Esimene ja kõige tähtsam printsiip on järgmine: „Kui meie mingisugust rahvalaulu, rahvajuttu jne. uurime, peame enne kõike nii palju selle jutu teisendeid kokku muretsema kui võimalik“. Soovitav on, et me kõik kunagi üleskirjutatud teendid kokku saaksime, kas need trükitud on või trükkimata; ja kui meil ühelt või teiselt tähtsalt maa-alalt mitte küllalt teisendeid käes ei ole, siis on kõige parem ise sinna sõita ja seal üles kirjutada, mis tarvilik on.

Kaarle Krohn on küll ütelnud, et see printsiip tema kooli eriliseks tunnismärgiks ei ole: nii lihtlabaseks ja isenesest mõistetavaks pidas ta selle. Oma 1910. aastal ilmunud artiklis „Über die finnische folkloristische Methode“ kõneleb ta sellest niiviisi (Finnisch-Ugrische Forschungen X, lk. 38): „Wodurch ist nun die finnische Forschungsmethode charakterisiert? Dadurch, dass zuerst soweit wie möglich alles erreichbare Beweismaterial eines zu untersuchenden Themas, alle sog. Varianten, genau gesammelt werden? Das erstrebt ja überhaupt jede gewissenhafte Forschung“.

Viimane on täiesti õige, aga kahjuks ei ole dogmaatiline rahvaluule-uurimine (ükskõik missu-

guse dogmaatilise teooria poolehoidja uurija on) milgi kombel õiglane. Teades või teadmata hoiduvad dogmatistid tõesti rikka teisendmaterjali kokkusaamise eest, sest niisugune materjal võiks nende omavolilised, fantastilised ehitused ühel silmapilgul puruks lüüa.

Kaarle Krohn arvab materjali täieliku äratarvitamise nõudmist nii iseenesest mõistetavaks asjaks, et sellest koguni rääkida ei maksvat: aga just see, mis iseenesest mõistetav, on mõnikord kõige geniaalsem, sest et kõige lihtlabasem mõte inimestele sagedasti kõige hiljemini meelde tuleb. Kui rahulikud oleksid näituseks kõik pärandusejagamised, kui kõigi rahvaste juures seda printsiipi tarvitataks, mis mõnedel juba ammu tarvitusel on: „Üks vend jagab — teine valib!“ Kuid niisugune mõte on tõesti liiga lihtne, et ta kellelegi kergesti meelde tuleks.

Ka üksikutes teadustes on äärmiselt tarvilik, et aegajalt keegi teadlane tuleb, kes oma ametivendadele hüüab: „Austatud härrad, muretsege rohkem materjali kokku, ja las' materjal otsustab tüliälused küsimused!“ See mõte on küll nii iseenesest mõistetav, et ta ka ise teistele teadlastele meelde võiks tulla, aga kahjuks ei tule ta neile mitte meelde; kui nemad aga seda manitsushüüet kuulevad, siis sünnitab ta sellekohases teaduses ikka suurepärasest edenemist. See manitsushüüe on õieti seesama kui vana hüüe „ad fontes!“, mis aegajalt mitmesugustes teadustes kuuldu, niihästi filoloogias ja ajaloo-uurimises kui ka (natuke teises tähenduses) loodusteadustes, ja mis alati uue uurimis-ajajärgu algust tähendab. Ka rahvaluule-teaduses on hüüded „rohkem materjali!“ ja „ad fontes!“ samad, sest meie „fontes“ on just need üksikud teisendid, mille peale me oma otsused ehitame.

Küsimusealuses esimeses peaprintsiibis sisaldub in nuce terve soome uurimismetood — käsk ja prohvetid, nagu Piibel ütleb. Kui keegi õpetlane selle printsiibi tõsiselt omaks on teinud, siis ei ole temal enam tarvis Kaarle Krohni ega tema õpilaste töid lugeda: ta võib terve soome meetodi oma peast arendada. Täiesti õiged on Axel Olrik'i sõnad: „Auch ohne die finnische Forschung wäre diese Methode zum Hauptwerkzeug des Forschers geworden“ (Finn.-Ugr. Forsch. X, lk. 37).

2) Soome meetodi teine peaprintsiip on järgmine: „Kõik kokkusaadud teisendid on vaja ühesuguse hoolsuse ja õiglusega, ilma mingisuguse eelarvamiseta läbi katsuda“. Teiste sõnadega: tarvis on, et teisendmaterjal ise kõneleks,

ilma et me enne väljamõeldud hüpoteesid sinna sisse seletaksime.

See on jälle nagu iseenesest mõistetav nõue, mille õigusest kõneldagi ei maksa: aga siiski, kui sagedasti patustatakse selle vastu! Näib küll nii selge, kui kõigis teadustes õpetatakse: „Iga teadusline hüpotees peab terve tuntud faktimaterjaliga kokkukõlas olema ja peab selle juures selle materjali kõige lihtsamal võimalikul viisil ära seletama“. Aga kui sagedasti näeme meie, kuidas keegi õpetlane materjali oma armastatud hüpoteesi Prokrustese sängi surub, kuidas ta seda materjali väänab ja muudab, võltsib ja vigastab, et ta ainult sinna sisse mahuks! Kuid mida rikkalikum ja täielikum on materjal, seda raskem on teda niisugusesse kunstlikku sängi mahutada; mida kangekaelne õpetlane ka ei teeks, lõpuks peab ta ometi sõjariista maha panema: materjali hää, see on tõe hää, karjub valjumini kui tema. Sellepärast on teine soome meetodi peaprintsiip esimeses juba täielikult sisaldumas; kui küllalt materjali käes on, siis ei või ka kõige julgem uurija selle peale fantastilisi otsuseid ehitada.

Ma olen üsna praegu ütelnud: „faktimaterjali hää“; see oleks niiviisi võrdlevas rahvaluule-uurimises teise-ndite hää, mis kõik sellekohased küsimused (algkuju, sündimiskoha, sündimisaja) peab ära otsustama. Kas on aga teise-ndite häält tõesti nii kerge kuulda? Selle küsi-muse peale pean ma oma vaatluste põhjal ilma kahtle-miseta jaatavalt vastama. Tõsi küll, kui teil ainult üks teise-nd on, siis ei kuule te midagi: ühest ainsast teise-ndist ei või peaaegu midagi järeldada. See on siin niisama kui vana juristide reegli järele kohtutoimetuses:

Eines Manns Rede

Ist keines Manns Rede;

Du sollst sie billig hören alle beede.

Kui teil kaks, kolm, neli teise-ndit on, siis kuulete te ainult tasast sosinat; kui teil on kümme või viisteistküm-mend teise-ndit, siis saab see sosin juba palju kuuldava-maks ja selgemaks, ja pärast teise-ndilt teise-ndile ikka valjumaks ja valjumaks, kuni ta lõpuks kajab nagu pikse-hää või nagu Jeeriku pasun.

3) Ka kolmas soome keele peaprintsiip on iseene-
sest mõistetav: „Teise-ndmaterjali läbi-uurimisel
on tarvis üksikute teise-ndite üleskirjutamis-
kohta ja -aega silmas pidada“. On küll üsna selge,

et kahe teisendi iseäralisel sarnasusel täiesti teine tähtsus on, kui nad pärit on Tartust ja Võrust, kui sellel juhtumisel, kui nad Tartust ja Kalkuttast tulevad; ja et kahe sama-aegse teisendi sarnasus palju vähem tähtis on kui kahe teisendi oma, mida viiesaja-aastane vahemik teineteisest eraldab.

On sellepärast täiesti arusaadav, kui Kaarle Krohn ja tema õpilased nõuavad, et kõik küsimusealused jutu- või lauluteisendid hoolsasti geograafiliselt ja kronoloogiliselt järjestataks ja et uurija seda nende järjekorda alati silmas peaks. See nõue on nii loomulik ja selge, et ainult imelik on, mispärast endised uurijad teda veel süsteematiselt ei ole täitnud.

Kaarle Krohn paneb teisendite koha ja aja tähelepanemise peale nii suurt rõhku, et ta selle järele terve oma meetodi geograafiliseks ja ajalooliseks on nimetanud; selle pika nime asemel on aga lühem ja ise-loomulikum nimi „soome meetod“ tarvitatawaks saanud, ja ka Kaarle Krohn on selle nime lõpuks tunnustanud. —

Nimetatud kolme printsiibi alusel püsib terve soome meetod: kõik muu on üksikasjad või kunstlikud võtted, millel pole iseseisvat tähtsust.

* * *

Lugeja on muidugi pettunud: kuidas? kas see on terve kuulus soome meetod? need kolm põhimõtet on ju nii lihtsad ja iseenesest mõistetavad, et nendest ei maksa kõneldagi!

Nad on niisama lihtsad ja iseenesest mõistetavad, nagu Kolumbuse muna; aga et sellest aru saada ja seda uurijatele ütelda, pidid Julius Krohn ja tema poeg sündima. Kaarle Krohn on nende kolme lihtsa põhimõtte kuulutamise ja arendamise oma elu-ülesandeks teinud, ja kuhu tema kooli mõju ei ole tunginud, seal pöörleb rahvaluuleuurimine veel praegu nõiutud ringis ja ei sünnita enamasti midagi peale kergemeelsete ja fantastiliste hüpoteeside. Seda võib näituseks Vene böliinade uurimise alal näha: böliinade kohta on kirjutatud palju pakse raamatuid, ja uurijate seas esinevad mõned esimese klassi teadusemehed, nagu Aleksander Vesselovski ja Vsevolod Miller; aga kõigis nendes raamatutes on meetoodilised puudused nii suured ja argumentatsioonid enamasti nii omavolilised ja nõrgad, et me ütelda võime, et vene böliinade uurimine veel peaaegu ülepea ei ole alanud.

Walter Anderson.

Riigikohtu esimees Karl Parts 50-aastane.

Tänavu 5. juunil tuletati tänuga meelde meest, kes 50 eluaastat meie keskel liigub ja avalikus elus nähtavat osa etendab. See mees on meie riigikohtu esimees Karl Everdi p. Parts. — Olgu lubatud, südamliku õnnesoovi kõrval juubilarile tema aupäeva puhul, järgnevate väheste ridadega tema teeneid avalikus elus meelde tuletada ja ta elukäigu tähtsamad momendid ära tähendada. — Meie nooremal põlvel on nii mõndagi vanemate tegelaste elust õppida.

K. Parts sündis 24. mail (v. k.) 1873. a. „Alajärve“ talus Arula vallas Otepää kihelkonnas talupidaja noorema lapsena. Õppis viiendal eluaastal ema voki kõrval lugemist ja jätkas seda õppimist järgmisel aastal vennastekoguduse ettelugeja, väljateeninud Nikolai-aegse soldati Treiali juhatusel. Vanematel oli soov poega vaimuliku elukutse jaoks ette valmistada. Seitsme ja poole aastaselt viidi poisikene Sangaste kihelkonna-kooli ja kümne-aastaselt Tartu Blumbergi gümnaasiumi ettevalmistuse-kooli. 1885. a. astus P. Treffneri eragümnaasiumi ja 1888 Taitu riigigümnaasiumi, mille ta 1892. a. lõpetas. Siis olid ka väljavaated haridusekäigu jätkamiseks ainelise puuduse tagajärjel esialgu kadunud. — Oli aeg, kus talupidaja kopikatega ja rubladega arvas, kümned rublad oli suur raha, sajad — kapital, millega talusid omandati. — Ometigi läks noor-mehel korda viimasel silmapilgul vanematelt vendadelt 50 rbl. kokku laenata ja veel samal aastal Tartu ülikooli astuda. Raske südamega valis ta vanemate soovi vastu õiguseteaduse oma õpiaineks. Tõuke selleks andis lapsepõlves nähtud ja kuulnud ülekohus ja kaebused õigusteaduslike abi puuduse üle sugurahva keskel. Iseseisvus arvamistes ja talitamistes ning õiguse mõtte ja õigluse mõiste rõhutamine on juubilari tagasihoidliku iseloomu kindlaks jooneks jäänud. — Üliõpilasena oli P. Eesti Üliõpilaste Seltsi liige. Ainelise kitsikusega tuli rasket võitlust pidada. Vanematele eesti haritlastele omase visaduse ja sitkusega võitis P. raskused ja lõpetas 1896. a. ülikooli õigusteaduse kandidaadina. Veel samal aastal astus ta Riia ringkonna-kohtu juurde kohtuameti-kandidaadiks. Amet oli palgata ja P. oli sunnitud sissetuleku puudusel poole aasta pärast tagasi astuma. 1897. a. kevadel asus ta Võrusse advokaadiks ja 1898. a. määrati ta sinnasamasse ülema talurahva-kohtu esimeheks. Nagu vanemad mehed kõnelevad, on noore juristi ja rahva vahekord väga südamlük

olnud, mida praegu veel mäletatakse. 1900. aastast peale oli P. Tartus ülema talurahva-kohtu esimeheks kuni 1907. aastani, kus ta teise Vene riigivolikogu liikmeks valiti ja Peterburisse asus. 1900. a. ümber oli eesti avalikus elus rohkesti uusi püüdeid, mõtteid ja ettevõtteid tekkinud. Igal pool tõmbas P. siin kaasa. Rohke töö tagajärjel hakkas P. juures väsimus ja meeolelu langemine avalduma. Peterburisse asumine tõi siin õnneliku pöörde oma uue ümbruse ja õhkkonnaga. Peterburist tagasi tulles oli P.

Karl Parts.

jälle täis elurõõmu ja tööjõudu. 1909. a. peale töötas ta Tartus vannutatud advokaadina. Aprillikuul 1917 määrati P. Lõuna-Eesti abikomissariks. 1918. a. lõpul oli ta Ajutise Valitsuse volinik Lõuna-Eestis ja korraldas Tartu tühendamise järel Põltsamaal vastupanekut võõraste sissetungijate vastu. 1919. a. jaanuarikuu lõpul valiti P. Maanõukogu (Maapäeva) esimeheks, kelleks ta Asutava Koguni jäi. Viimasel oktoobril 1919. a. valis Asutav Kogu K. Partsi Riigikohtu esimeheks ja esimene Riigikogu kinnitas selle

hiljemini. Juubilar on abielus tuntud tantsukunsti-harrastaja Elmerice Partsiga, sünd. Meyer'iga.

Nõnda on lühikesed eluloolised andmed. Mis hr. Parts seltskonna-tegelasena oma asukohal toimetanud, sellest kõnelda viiks pikale. Meie meeste-vaesel ja omakaspüüdul ajalajärgul on K. Parts üks viimastest mohikaanlastest, kes ennastsalgavalt oma jõu ühiskonnale ohverdavad. Meil oli huvitav hr. Partsi tulise J. Tõnissoni kõrval igal pool eesrinnas näha, kus ta oma rahulise ja kainelt ning põhjalikult järelekaaluva iseloomuga viimast otsekui täiendas.

Kui me pilgu lähemasse minevikku heidame, siis näeme hr. Partsi Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ja sellest tekkinud ettevõtete eesotsas, kas asutajana või juhtiva jõuna. Esimene Eesti Laenu- ja Hoiu-ühisus, Vastastikune Krediit-ühisus (nüüd Kauba Pank), Eesti Kindlustuse-selts, Hüpoteeqipank, Eesti Rahva Muuseum, Eesti Kirjanduse Selts, Bergmanni Abiraha Valitsus, Vanemuine, Treffneri Kooli Selts, Postimees, Rahvaerakond j. m. m. asutused tuletavad hr. Partsi tema 50-aastaselt sünnipäeval kas kui asutajat või endist juhtivat ja kandvat jõudu tänuga meelde. Ka praegu, kus juubilaril kohtu korraldamise alal rohkesti tööd, leiab ta ikkagi vahetvahel aega ühistegeliste j. t. asutuste jaoks. — Olgu eraldi tähendatud, et kui Eesti Hüpoteeqipank, kes sõja ja selle tagajärgede läbi võimatu raskesse seisukorda oli sattunud, nii et valitsus teda likvideerida mõtles, lähemas tulevikus võib uut tegevust algada, siis ühiskond selle eest hr. Partsi tänu võlgneb. —

Jätkugu juubilaril jõudu ja head tahtmist veel kaua Eesti asja edendada. Ja tulevad põlved ammutavad vaimlist jõudu meie aatelisest tööst ja heitlemisest kodumaa eest, kus leiba ja vett.

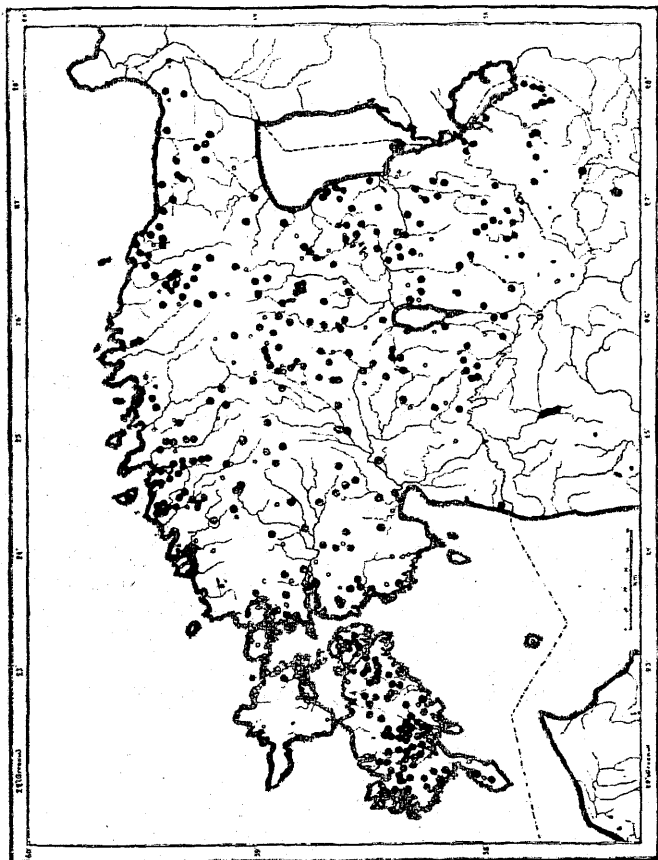
A. Kruusberg.

Rahvuslised olud eelajaloolisel ajal Ida-Baltikumis ja põhjapoolses Ida-Euroopas.

Ettekanne rahvusvahelisel ajaloolaste kongressil
Brüsselis 10. 4. 1923.

Ettekanne teemaks on põhjapoolse Ida-Euroopa eelajalooline etnograafia muinasteaduse valgustusel. Küsimus pakub palju huvi ka rahvusvahelisele teadusele, sest ehk küll see ala geograafiliselt on kaunis perifeerne, on see

alati puutunud kokku naaberaladega. Nõnda ei saa, et üht näidet võtta, gooti küsimust kultuuriliselt lahendada, enne kui kõnesoleva ala muistsed rahvuslised olud on selgitatud. Samojeedide, soome-ugri, germaani, balti, võib-olla isegi vana aaria ja lõpuks slaavide asupaigana on

Joon. 1. Noorema rauta-aja leidude levimine Eestis (800—1200 p. Kr.).

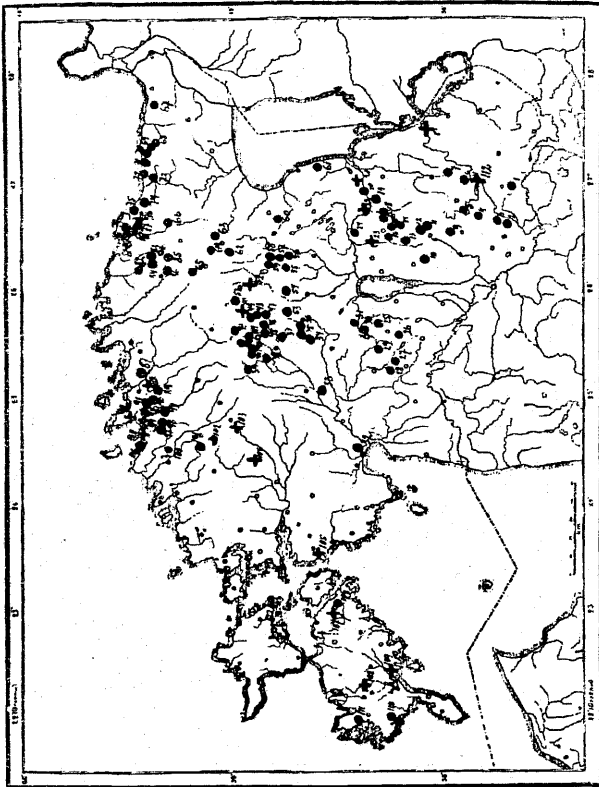
mainitud geograafiline ala arheoloogiliselt õige huvitav ja tähtis.

Tartu uus eesti ülikool on arvanud oma kohuseks üritada uurimisi selle ala muistseist rahvuslised oludest, et kaasa aidata nagu kohalikult, nõnda ka rahvusvaheliselt tähtsa probleemi lahendamisele. Tartu Ülikooli ülesandel jutustan siin töökorraldusest ja senisest saavutustest.

Uurimise orientatsioon on olnud puht-arheoloogiline. Filoloogiliste teaduste tagajärjed on arvesse võetud niipalju, kui nad suudavad probleemile lisavalgustust anda. Töökorraldus ise on niisugune, et esimeseks on joonistatud kaarte muinasleidude levimisest perioodide kaupa: 1) umb. 1000 p. Kr.; 2) umb. 500 p. Kr.; 3) umb. 500 e. Kr.; 4) umb. 2000 e. Kr. Siis on analüeeritud igäüht neist kultuurühmist, vormide ja ornamentide genealoogia levimise suhtes naaberkultuurides. Nõnda on valmistunud hulk laiemaid kultuurkaarte, nagu gooti sõled, pronksiaja kirved, kiviaja keraamika Ida- ja Kesk-Euroopas. Siis on katsutud sünteesini pääseda, selgitada, mis igas neljas kronoloogilises rühmas on rahvuslist ja esineb ainult selles, niisama, kustpoolt peajasalik kultuurimõju on saadud. Lõpuks on võrreldud vastavaid kronoloogilisi rühmi üksteisega, et kätte saada nende geneetiline ühendus või erisugusus. Peale sarnase arheoloogilise materjali sõelumist on ajalooliste ja keeleliste tõsiasiade põhjal katsutud etnograafilisi piire tõmmata, muidugi alati pidades meeles, et kultuurühm aina ei vasta rahvuslisele rühmale, ja et sotsiaalsed olud — kolija või paikuse rahvas — on määranud muinasjäänuste levimise. Seda peame iseäranis siin mäletama, kus hakkame peale kõige noorema eelajaloolise ajaga ja nihkume ajas tagasipoolle, ja mille juures leidude erisugune rühmitumine muidu võiks paista imelikuna. Alustada noorima ajaga ja mitte vanima, primitiivseimaga, on selles uurimises kaunis loomulik, sest meil on ainult noorima eelajaloolise või õigemini juba poolajaloolise aja kohta kindlaid teateid rahvuslistist oludest, ja peame muidugi kindlasti tuntud oludega algama. Siis pean veel mainima, et alaliselt võtan arvesse peale kõige Läänemere rannad, Valdai, Oka, Kaama ja Volga orud ja Jekaterinburgi ümbruskonna: neil aladel on kultuuri arenemine selgesti konstateeritav, kuna põhjapoolsemas perifeerias esineb perifeeria iseloom: kultuuriline ja siis ka kronoloogiline mahajäämine, mis teeb takistusi materjali tarvitamisele kronoloogilises ülevaates.

Vaadates esimest (j. 1) kaarti näeme, et nooremal raua-ajal (800—1200 p. Kr.) oli Eesti üldiselt koloniseeritud, peale soo- ja raba-alade Pärnumaal, Kolga-Jaanis ja lisakus. Leitud on mitmekülgsed, muu seas umb. 3000 araabia, 700 anglosaksi, 300 bütsantsi ja 4000 vanasaksa hõberaha, palju relvu, nagu toredaid franki mõõku ja hõbetatud odaotsi. Tuntakse niihästi päris eesti vorme — rinnakeed, geometrilised ornamendid — kui ka soome-

ugri — ripatsid, varras-ahelkeed — ja skandinaavia omi. Selle kultuuri tugevusest tunnistavad 170 muinaslinna, nende hulgas valdavad ringvallid kuni 7—8 m kõrgete ja 15 m laiade vallidega, ja niisama Läti Hendriku teated vägevast vabadusevõitlusest 13. ja 14. aastasajal. Eesti kultuur oli võimsam ja arenenum kui sama-aegne Soome oma. Valitseb ühine arvamine selles, et Eesti kultuurikandjad tookord olid eestlased.

Joon. 2. Vanema raua-aja leitud levimine Eestis (150—500 p. Kr.).
● — haud või üksikleid, + — rooma raha.

Kui vaadata sama aja kultuuri- ja asustuskaarti terves põhjapoolses Ida-Euroopas (v. Sitz.-Ber. Gel. Estn. Ges. 1912./1920. tahvel 1, p. 3), siis võib konstateerida tsentrumeid Laadoga rannul, Valdail, Oka, Vjätka ja Kaama jõe orus, milles enam-vähem ühesugune kultuur valitses. Rohkem differentseerunud on neist ülema Kaama, n. n. permi kultuur, mis oli tugeva Kesk-Aasia poolt ja ka Volga ning Kaama jõe ühinemiskohal õitsnud türgi-tatari

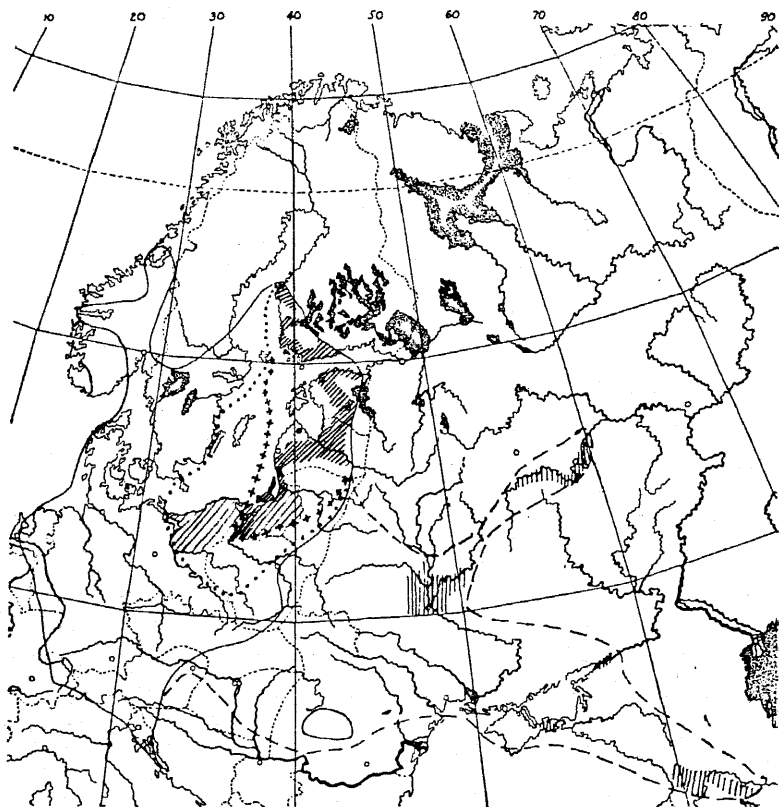
bolgary kultuuri mõju all. Lääne pool oli skandinaavia vikingite asulaid Ruuriku ajast peale, muu seas Muromi, Jaroslavi, Smolenski ja vana Laadoga linna ümbruses. Muu asustus oli soome-ugri rahvaste oma, mis siis ulatus üle keskmise ja põhjapoolse Venemaa, iseäranis mööda jõgesid.

Teissugused on kultuurikaardid 500 a. vanemast ajast, umb. a. 500 p. Kr. Juba Eestis on leidude rühmitumine (j. 2) teine kui nooremal raua-ajal. Ainult maa idaosast on leitud, ja see tunnistab, et kolonisatsioon on sündinud sealtpoolt. Saared, Lääne- ja Pärnumaa on peaaegu leitudeta. Kalmistud on suurelt osalt kollektiivsed põletuskalmed. Vahest on osa muinaslinnadest, n. n. maaninlinnad, mille levimine on sama kui varema raua-aja leitudel (üliõp. Eerik Laid'i kaart Tartu Ülikooli Arheol.-kabinetis), samast ajast, nagu sarnased linnad Kesk-Venemaal seda on. Aga selle aja lahtised muinasleidud Eestis ei ole ida-, vaid läänetüüpi; nad on täitsa idagermaani, n. n. gooti asju: sõled, kaela- ja käevõrud, võõnaastad, rooma rahad. Kõigi nende sugulasvormid ja algastmed esinevad lõunas ja edelas, Veikseli alal Preisis. Hulgast on ka neist juba differentseerunud kohalisi Ida-Balti sõlgi ja võrusid. Skandinaavia, samuti soome-ugri tüübid puuduvad täitsa (V. Ülikooli Acta et Commentationes B III: 6). Kui kartograafiliselt vorme esitada (j. 3), on näha, et nende idapiir on kõigil sama: Peipsi järv, Narva jõgi ja Soomes Helsingi-Vaasa vaheline joon. Lõunas jälle ulatuvad vanemad vormid üle Saksa, Ungari ja Rumeenia, kuna hilisemad piirduvad Ida-Saksaga, aga ikkagi näidates sugulasvorme kaugemal lõuna pool.

Selle aja üldine kolonisatsioonikaart terves põhjapoolses Ida-Euroopas näitab 4 rühma: 1) Ida-Baltikum, s. o. Eesti, Latvia, Leedu ja Lõuna-Soome; 2) Oka jõe org, mille kultuuris on kohalisi ja gooti asju ja hilisema kohalise raua-aja kultuuri algelemendid näha; 3) Kaama alamjooks, mille n. n. pianabory kultuur eraldub noorema raua-aja bolgary kultuurist, ja kus siis kultuuriarenemine vaheajal on katkenud; 4) Kaama ülemjooks, mille n. n. permi kultuuris on hilisema raua-aja kultuuri algvormid näha ja ka kultuuriühendus Turkestani poole juba on alanud. (V. Sitz.-Ber. Gel. Estn. Ges. 1912.—1920, tahv. 1, p. 2).

Missugused olid tol ajal Ida-Baltikumi rahvuslised olud? Olen kindlas arvamises, et elanikud — materjalse kultuuri selge gooti värvi peale vaatamata — olid ala põhjaosas soome tõugu, lõunaosas baltlased. Põhjused

on järgmised. Kõnesoleva kultuuri kronoloogia on kindel, 100—500 p. Kr., ja see on rikkaim umb. 200—400. Selle algkodu on Veikseli suu ala. Selle tõsiasja võime kombineerida teise tõsiasjaga. Läänemere soome keelis on kaunis

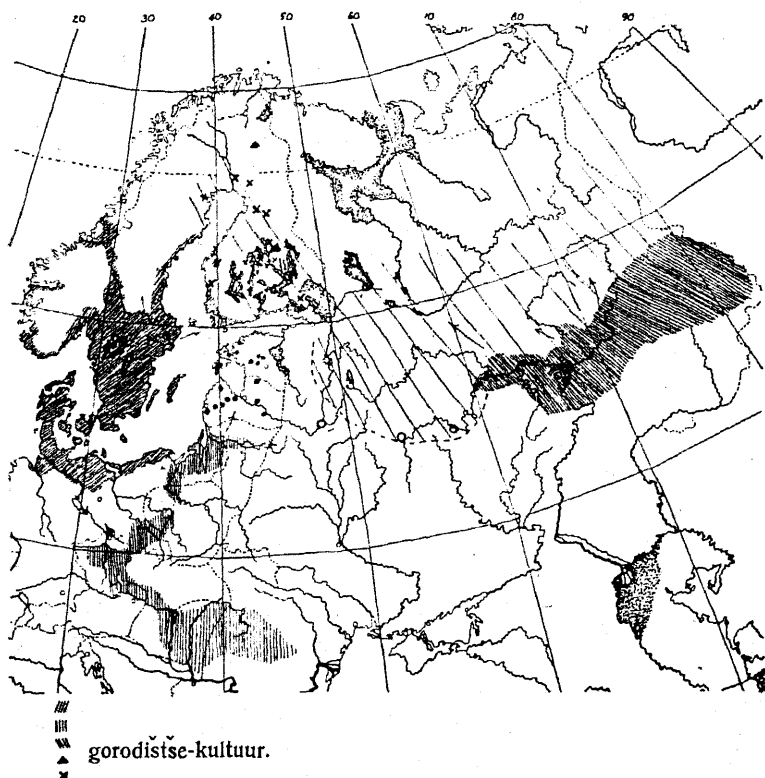

- } germaani sõlgede ala 0—200 p. Kr.
- /// } germaani sõlgede ala 0—200 p. Kr.
- ... } n. n. oksastatud sõled ja nende
- +++ } balti spetsiaal-vormid
- } germaani sõlgede ala 200—400 p. Kr.

Joon. 3. Vanema raua-aja kultuurikaardid (umb. 300 p. Kr.).
Leiuvalad Balti mais ja Soomes viirutatud. Mujalt neist maist pole leide vanemast raua-ajast.

palju idagermaani kultuuri laensõnu, mille kronoloogia on ka kindel: umb. 300 p. Kr. Kokkupuutumine germaanlaste ja soome rahvaste vahel oli kestav ja viimaksnime-

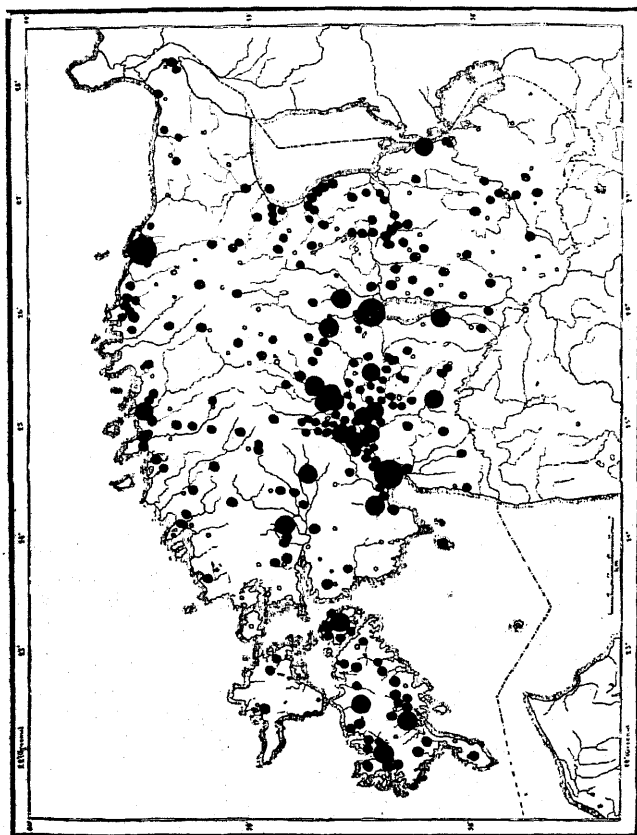
tatuile päris pööret tähendav, moodustades neist ajaloolised rahvad. Kokkupuutumine on sündinud kas Ida-Baltikumis või Valdai alal. Et idagermaani arheoloogilised leiud Valdail puuduvad ja selle asemel esinevad rikkalikult Ida-Baltikumis, on kokkupuutumine võinud sündida ainult seal.

Joon. 4. Pronksi-aja (umb. 1000 e. Kr.) kultuurikaardid.
Eraldi Ida-Vene, Skandinaavia ja Ida-Saksa kultuuriproovintsid.

Teine etnograafiliselt tähtis asi on, et Ida-Baltikumi noorema raua-aja vanemad vormid (umb. 800 p. Kr.) liituvad selgesti vanema raua-aja noorematesse vormidesse (umb. 500 p. Kr.) Arheoloogiline materjal ei luba oletada mingit rahvaste rändamist Eestisse vaheajal, 500—800 p. Kr. Aga pärast seda elasid eestlased kahtlemata Eestis.

Kolmas tõsiasi räägib samas sihis. Soomes on a. 700 peale kindlasti elanud soomlasi. Soomes aga, kus on raua-aja kalmistuid, mis ulatuvad perioodi algusest ajaloolise ajani ja kus hilisemad vormid tingimata osutavad soomlasi, on arenemine selge, on näha evolutsioon, mitte revolutsioon. Vanimad vormid on aga täitsa sar-

Joon. 5. Kiviaja leitud levimine Eestis (umb. 2000 e. Kr.).
 • üks riist. ● 2—10 riista. ● 10—400 riista.

nased Eesti omadega, differentseerudes Soomes. Soomlaste rahvaks moodustumine on sündinud Soomes, immigrandid olid „ühissoomlased“, kes Kr. s. ajal rändasid üle Soome lahe Eestist Lääne-Soome. See aga oleks olnud võimatu, kui Eestis juba tookord ei oleks elanud soome sugu rahvaid. Kr. s. järgnevail aastasadel omandasid nad kõrgema, idagermaani ainelise kultuuri.

Vaatame veel lühidalt ala veel vanemaid kultuuri- ja kolonisatsiooniolusid. Pronksiajal (j. 4) oli Ida-Baltikum tagamaaks. Kultuuritsentrumiteks olid 2000 ja 500 vahel e. Kr. idas Kaama-Volga raioon, praegused Nižni-Novgorodi, Kaasani, Vjatka, Ufa, osalt Permi kubermang ja läänes Lõuna-Skandinaavia, mille mõju ulatus Läänemere lõunarannal kuni Veikselini ja põhjas Soome rannikuni. Ida-Saksamaal Veikseli ja Niemeni vahel oli pronksikultuur, milles küll palju ühist Skandinaavia omaga, aga millesse iseseisva pitsati Skandinaavia suhtes vajutab vastuvõttev ühendus Böömi ja Ungariga. Selle Ida-Saksa pronksiaja provintsi tagamaina jälle olid Leedu, Vilna, Latvia ja Eesti alad, kus pronksid on Veikseli poolt importeeritud.

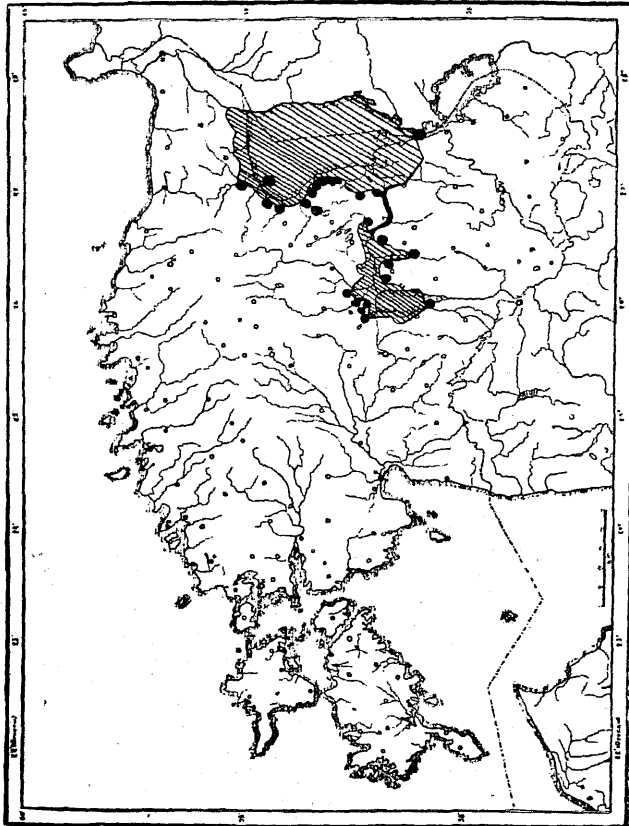
Nähtavasti olid — põhjused esitan mujal — Ida-Saksa pronksikultuuri kandjad balti rahvad, kes tookord merevaigu-kauplemise kaudu olid arenenumad kui ühissoomlased, nagu seda ka keeleteadus näitab. Ida-Preisi merevaigust rikka ranna valdasid siis Kr. s. ajal idagermaanlased, kes rändasid sisse osalt Skandinaavia, osalt Lääne-Preisi poolt. Jätkates eelkäijate läbikäimist ka kirdehis, levitasid nad oma kultuuriprodukte Balti maadesse 100—500 p. Kr., nagu ülal mainiti.

Ida-Baltikumi ja Ida-Venemaa pronksiaja provintside vahel oli madal, aineliselt kondile ja kivile põhjenev kultuur. Väljastpoolt mõjus sellesse teataval määral ainult Ida-Venemaa pronkskultuur, aga selle elanikud elasid peaaesjalikult eraldatuina, nomadiseerivate jahimeestena oma gorodištšetel. Nende ala liitub geograafiliselt idas otsekohe Ida-Venemaa pronksiaja provintsi. Läänes tuntakse selle mälestusi Tveri juurest, vahest koguni Peipsi järveltki. Kronoloogiliselt jätkub see kultuurivorm seal veel pärast Kristust. Oletatavasti rändas selle kandjaid — soome sugu rahvaid — neil aegadel lääne poole, Eesti, kus varemini harvad nomaadid liikusid. Seal vahetus nende aeline kultuur tugevama, idagermaani tööstusekultuuriga. Omal ajal vabastus see jälle ja sai rahvuslikuks, olles iseäranis vägev 800—1200 p. Kr. ja hävides sakslaste okupatsiooniga 13. aastasajal.

Vaatame veel vanemaid aegu, kivi-aega, meeles pidades selle aja kolonisatsiooni mittekinnist iseloomu ja sellele järgnevat leidude levimist. Eesti kiviaja leiud, ehk küll üle maa levinud (j. 5), on siiski rühmitunud peale kõige Pärnu jõe veesüsteemi ja Virtsjärve randu mööda, soo- ja raba-aladele, kus hilisemate eelajalooliste aegade

leiud puuduvad. Seal on maa halb põlluharijale, ideaalne aga kalurile ja jahimehele.

Tolleaegsed maastikud olid Eestis koguni teissugused kui praegu, ja pildist paistab näit. Virtsjärve ja Peipsi järve (j. 6) suurus ja rannajooned 4000 a. tagasi. Et maa tõuseb rutemini põhja pool kui lõunas, siis tõuseb maa nende järvede põhjarannul kiiremini kui lõunas, ja vesi voolab

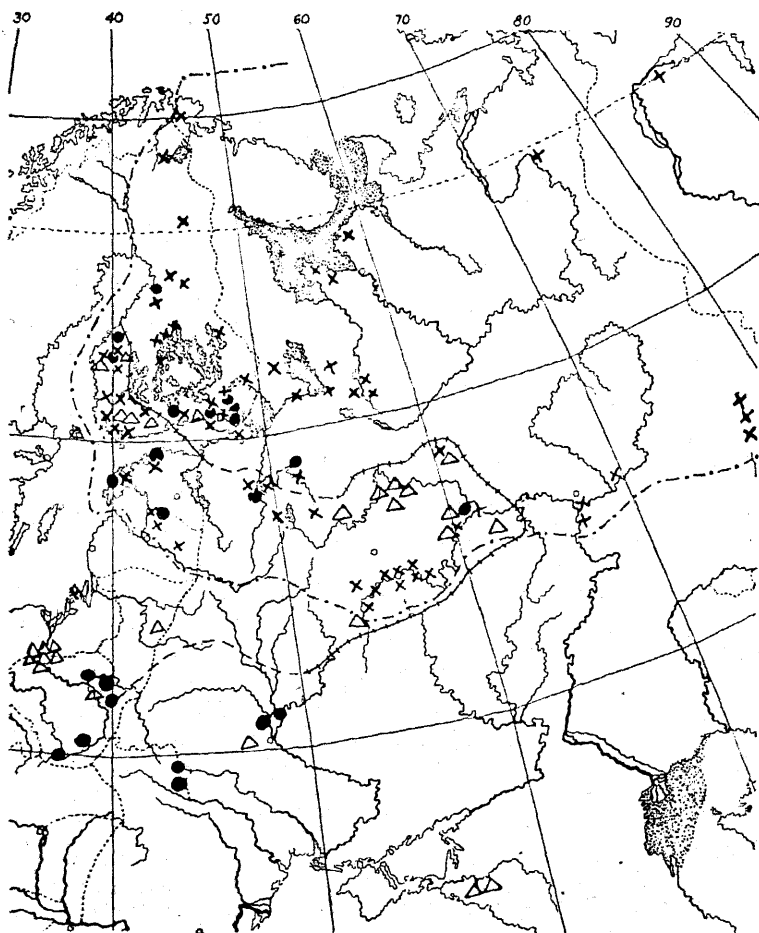

Joon. 6. Virtsjärve ja Peipsi järve suurus ja rannajooned kolmandal aastatuhandel e. Kr. ● = kiviaja leid. Kivi-aegsete asulate jäänused asitsevad tolleaegset rannajoont mööda.

aegamööda lõunas üle kallaste. Põhjaranna kiviaja elamud on nüüd kaugemal kuival maal, lõuna pool on leiud umb. 1 m sügavuses vee all. Mainitagu, et nii on lugu näit. Mehikoormas, kus kiviajal vahest oli Veliikaja jõe suu.

Eesti kivi-aeg on kultuuriliselt orientaalne. Selle keraamika on kamm-ornamentidega, ja seesuguse keraamika lääne- ja lõunapiir käib Nordkapist alla Põhja laheni,

Riia laheni, Väina jõe mööda Smolenski, Okani, Laiševini, Jekaterinburgini ja edasi Siberisse. Põhja ja ida pool seda piiri valitses võib-olla soome-ugri algkultuur. Läänes ja edelas aga, Volga-Oka-Ilmeni järve vahel, puntus see

- n. n. kammkeraamilise kultuuri lääne- ja lõunapiir
- merevaigu-leid
- △ läänepoolne keraamika
- n. n. fatjanovo-kultuuri idapiir
- × kammkeraamiline leiukoht

Joon. 7. Kiviaja kultuurikaart põhjapoolses Ida-Euroopas.

kokku teise kiviaja kultuurühmaga, mis sellele oli oluliselt võõras, keskusega Podoolia-Tüüringi-Veikseli vahel. Ma olen katsunud mujal näidata, et selle kultuuri — oletatavasti ühise Indo-Euroopa kultuuri — idapoolne osa Kesk-Venemaal on kiviaja lõpul saanud iseseisvama iseloomu, tänu selle ühendusele kagu poole. Selle järg paistab olevat Kubanis, Kaukasuses, Persias, kuna see jälgedeta hävib Kesk-Venemaal umb. 2000 e. Kr. See kujutab siis võib-olla indoaaria rahvaste rändamist nende algkudust Kesk-Venemaalt Aasiasse.

Kui see oletus oleks õige, siis on vahest tühjaks jäänud ala lääneossa jäänud rahvast, mis pärastpoole arenes balti, s. o. läti, leedu ja vanapreisi rahvaiks, kuna idast tühjale alale tungisid sisse soome-ugri nomaadid, kelle läänepoolse haru hilisemaid juhtumisi selles ettekandes on katsutud kirjeldada. Eesti noor, haruldaselt kultuuriarmastav ja positiivsest idealismist läbitungitud rahvas loodab oma ülikooli läbi ka pärast võivat neid väga huvitavaid küsimusi valgustada.

A. M. Tallgren.

Läti Hendriku kroonika kriitika.

1343. a. sündmused Harjus, nende välised ning sisemised põhjused.

- 2.

Eesti-Nogardi (-Novgorodi) vastastikused suhted.

Saksa ordu kavakindel Daani-Eesti ala piiramine, ahelate sepitsemine Eesti viimsetele vabadustele Tallinnas, Harjus, Virus, ei jäänud saladuseks daanlastele; ei võinud jääda saladuseks eestlastele ega kaugeltki mitte — nogardlastele. Meil oli juhus näidata, et nii daanlased kui ka eestlased saksa ordu püüetele jõudumööda vastu töötasid.

Eesti-Daani idanaabrid nogardlased (ja pihkvalased) olid eriti huvitatud Tallinna ja Daani-Eesti saatusest, sest sellest rippus Nogardi tähtis kaubatee.

Peale Kalka lahingut a. 1222 (1223?) oli Nogard palju suuremas rippuvuses Eestist resp. Balti merest, sest nüüd valitsesid Nogardi lõuna-kaubateid, teid Mustale merele,

Mongoli khaanid¹⁾, kes rikkusi kaubateilt väga osavalt organiseeritud administratsiooni abil oma laekasse juhtisid.

Nogardis kajastusid sündmused Eestis väga teraval kujul, mis olenes nende rippuvusest teineteisest majanduslisel alal. Nii oli Nogard neil aastail, kus sakslased Tallinna ajutiselt (1228—1238) okupeerinud peale Saaremaa võimu hävitamist (a. 1227), väga raskeid päevi²⁾ nii majanduslises (nälg) kui ka poliitilises (mässud a. 1230) läbi elanud.

Nogardit pidid Eestiga ühes tõmbama, huvitama juba need pagulased,³⁾ kes peale Paala lahingut ja a. 1219 peale Ümera lahingut, eriti aga pärast ebaõnnestunud vabaduseliikumist 1224. a. — küll rohkel arvul Nogardi ning ümberkaudsusse rändasid. Peale 1224. a. oli see pagemine seda arusaadavam, sest sel üldisel vabaduseliikumisel töötasid kõvasti kaasa rohkel arvul nogardlased Eesti võitluses ja väerinnas nii poliitilises kui sõjaliselt — sakslaste vastu.

Eestlaste pagemist Nogardi resp. Venemaale tõendab „Ordenschronik“ (Scr. Rer. Livon. I, lk. 847): „Dar bleuen Doyth auer Fyffteyn hundert Heydenn, Die anderen flogenn In Russland, Wyltnussen, Und anders war sie mochten. — Seal said surma 1500 paganat; ülejäänud põgenesid Russiimaale (Nogardi) metsapadrikusse ning mujale, kuhu said.“

1) Dshengis-khaan valitses a. 1206—1227. Võrdle ka E. K. 1918, lk. 36—37.

2) Ma tarvitan käesolevas töös Nogardi olude valgustuseks peale muude allikate:

Полное собрание русскихъ лѣтописей.

Костомаровъ, Сѣверорусскія народопрѣводства I ja II, СПб. a. 1886.

Ключевскій, Курс русской истории, СПб. 1918.

E. Voyni, Russisch-Livländische Chronographie, St. Petersburg 1862.

Helms, Weltgeschichte Bd. I, IV ja VI.

Eesti keele kirjandusest on kõigiti huvitav V. Grünthali Tõuküsimus nii aine kui ka stiili poolest, kuigi kõigi tema väidetega ei saa nõus olla.

Üldjoontes vaid skitseerides Nogardi ja Vene ajalugu episoodiliselt, kui palju seda tarvis Läti Hendriku kroonika kriitiliseks käsitlemiseks, ei pea ma tarvilikuks ega võimalikuks küsimuse kohta käivat kirjandust täies ulatuses ette tuua.

3) Sel ajal oli poliitiline pagemine niisama „moes“ kui meiegi ajal. Kaotav erakond sunniti lahkuma. Nii näit. Vladimir — sakslaste sõber — Pihkvast a. 1212, pärast ka tema poeg — Liivisse. Nogardist oli poliitiliste vastaste väljasaatmine ja pagemine harilik nähtus tol ajal. Nogardi kroonikad mainivad a. 1141 kohta ühest Jakunist, kes Eestisse välja saadeti (Kostomarov). Eestist pagemise põhjused peale 1217 on veel arusaadavamad.

See ordukroonika jutustus käib 1219. a. Ümera lahingu kohta, kuid pagemise märkus võib niisama maksta 1217. a. Paala lahingu kohta. Ordukroonika andmed on Riimkroonika andmete sarnased. Riimkroonikas leiame aga tihti ühe ja teise sündmuse faktid ühte liidetud või ühe aasta sündmuste juurest teise aastasse kantud, olgugi et andmed ise sisuliselt õiged. Pagemine peale 1219. a. Ümera lahingu kaotust oli kahtlemata suurem, sest nüüd oli löömine lõplik — ja Saksa võim pani end üle Eesti maksma.

Redupaiga otsimine Nogardi (resp. Pihkva) piirkonnas oli tagakiusatud eestlastele nii loomusunniline, endast mõistetav, nagu uppuja katse igast „õlekõrrest“ kinni haarata, et me seda eeldada võime ka siis, kui meil selleks dokumente ei oleks.

Eestlaste pagemine sündis ka hiljemal ajal, ka 1343 suure eesti mässu ajal, nagu leiame seda Nogardi allikaist. Peale seda kui on juttu tehtud 14 000 langenud eestlasest lahingus Saksa ordu meestega, kirjutab Nogardi kroonika: „Ülejäänud (eestlased) põgenesid ära Ostrovi- maale. Neile jälgisid ordurüütlid, ei saanud neid aga mitte kätte, vaid pidid, ise löödud, tagasi pöörduma.“¹⁾

Nogardi ja Pihkva ümbruses elasid soome hõimud Läti Hendriku ajal. Maa-ala Peipsi, Ilmjärve (Ilmeni), Valgejärve (Bjelosero) ning Aunuse (Onega) järve piirides, ühe sõnaga — maad Balti merest üle Peipsi kuni Volga ülemjooksuni olid 12. aastasajal, 13. aastasaja alul veel täiesti soome hõimude käes, kes, küll eraldudes harudesse mitmesugustes tüüpides, antropoloogiliselt ning usuliselt²⁾ ühte kuulusid, keda vanemais kirjus kutsutakse üldnimega tshüd³⁾ — sküüt'ideks. Tshüd kitsamas mõttes oli eestlaste nimetus.

Eesti piiri vastu asusid vadjalased, kellega külgnesis ingerlased — laadogalased. Ida pool neist olid permalaste ja votjakkide asupaigad, Vjätka ja Perm'iga keskkohaks. Põhja pool asusid vessid ja üks tugevatest soome hõimu harudest — karjalased.

1) Konstant, Höhlbaum, Die jüngere livl. Reimchronik, Leipzig 1872, Einleitung lk. XXVIII (ääremärkuses).

2) Võrdle soome teadlaste suur koguteos „Suomen suvon uskunnot“.

3) „Чюдъ“ — vene kroonikates; hilisem vene kirjandus tarvitab „чудь“.

Irboska-Pihkva¹⁾ ümbruses asusid kreevingid (vene keeli krivitsid), kelle jäänused veel 17. aastasaja alul Pihkva kubermangus leidsid. Nende hulka kuuluvad arvatavasti setud. Paul Einhorni järele (Script. Rer. Liv. II, lk. 578) elasid kreevingid veel 1600. a. paigu Dünaburgi piirides ning kõnelesid „eesti“ keelt.²⁾

Karjalased moodustasid tol ajal tugeva suguharuna, kuigi Nogardi võimkonnas, õige iseseisva rahva. Nii leiame neid skandinaavia kirjades mainituna eraldi nogardlaste (ruteenide) kõrval Sigtuuna hävitamise puhul 1188. a. Ja veel 1515. a. ümber näitab tuntud reisijadiplomaat Herberstein karjalasi teataval määral iseseisva rahvana, kuigi osalises rippuvuses ühelt poolt Rootsist, teiselt poolt Moskvast³⁾, — sel ajal, kui Nogard ja Pihkva olid juba oma iseseisvuse täiesti kaotanud ja Moskvaga liidetud.

Soome hõimud ida pool Narva jõge, Peipsit ja Velikajat (Setu keeli Suur-Imä) moodustasid föderatiivriigi, mille keskkohaks oli Nogard (Novgorod). Vanemais allikais on selle föderatiivkonna kogunimeks Ruteenia, Ruutia ja Nogardia. Läti Hendrik tarvitab Ruteenia, Russia (ja Nogardia)⁴⁾ ning „ruteni“ ja „nogardenses“ nimeks rahvale selles föderatiivriigis.

Mõnikord leiame vanemais kirjades üksiku soome suguharu nime seotud üldnimega ruteni. Nii kirjutab Wartberge umbes a. 1380 oma kroonikas, kõneldes Saksa ordu tegevusest a. 1235 ümber: „Item Ruthenorum castrum nomine Kaporje construxit, Ruthenos Watenses faciens

1) Irboska oli enne Pihkvat maa-ala poliitiliseks keskkohaks.

2) Naabrite kreevingite järele hüüavad lätlased kogu maad nendest ida pool Krevs (Vene), nii kui nad oma ligemate naabrite ugaunlaste järele Eestit „Igaun'iks“ kutsuvad.

3) Herberstein, Notes upon Russia (Herbersteini ingliskeelne 1802. a. väljaanne, Dr. Kallaselt riigiraamatukogule muretsetud) II, lk. 30: „There is another Carela besides that already named. It is a province which has its own territory and dialect. . . Although it demands tribute from some of the neighbouring nations, it is nevertheless, itself tributary to the king of Sweden, and also to the Moscovite, by reason of the dominion of Novgorod.“

4) Me leiame L. H. juures Nogardia föderatiivriigi nimena 25.6: „Ingaria vocatur, quae est de regno Nogardiae.“ Kuid see vorm leidub laastamisepisoodis; laastamislaused aga, nagu ennem tähendime, teevad küsitavaks, kas de regno Nogardiae kuulub algkroonikasse.

Nii leiame ka ühes tüübilises laastamislaus 25.3 leedulaste kohta nimetuse lithuvini, mis tundub hilisemast ajast, kuna L. H. tarvitab „lithones“: „quae minus mala fecerunt Rutheni, Lettovini (var. lithuvini) sappleverunt.“

censuales. — Ehtas ruteenide kantsi Kaporje ning tegi ruteenid-vadjalased maksualusteks“ (Script. Rer. Prussic. II, lk. 30).

Väga tähtis on meie nimeküsimeses paavsti bulla 13. aprillist 1241, mis otse määratud Nogardi maa-ala tarvis, mille pärast peab arvama, et kirjutaja oli hästi informeeritud tolleaegseist nimedest: „ . . . iurisdictionem nostram extendi ad terras inter Estoniam, iam conversam, et Rutiam in terris videlicet Watlande, Nouwe Ingriae et Carelae. . . “

Siin nimetatakse föderatiivriiki, kuhu kuuluvad Vadja-maa, Uue-Ingeri ja Karjala — Ruutia'ks (loe ruutsia). Ruutia (Ruutsi) elanikkude nimi oleks järjekult ruutsilased.

Lääne-Euroopa resp. ladina kultuurkonda kuuluvates kirjades 11.—13. aastasajast (ka Läti Hendriku kroonikas) nimetatakse kõiki greeka-katoliku usulisi rahvaid praeguse Venemaa piirides — ruteenideks, olgu nad soome või slaavi hõimud, ja nende maad Ruutia'ks resp. Russia'ks. Aegsasti muutsid ka greeka-katoliku usku slaavlastel oma nime russideks.¹⁾ Alguses käis aga Ruutsi- (soome Ruotsi-) Ruutia nimi üksi Nogardis elutsevate rootslaste kohta.²⁾

Me näeme edaspidi, et Nogardi sõjaväest võtsid osa: vadjalased, ingerlased, laadogalased, karjalased ja nogardlased (vahel ka pihkvalased), mis on ühtlasi tõestuseks, et need rahvaüksused kuulusid Nogardi föderatiivriiki.

Slaavlastel leidis vist üksi Nogardi linnas.³⁾ Nogardis umbes 100 000 elanikuga oli kui kauba-keskkohas kõiksuguseid rahvaid esindumas. Kuid pea-osa Nogardi föderatiivriigi elanikest moodustasid soome hõimud. Ka Klutševski (op. cit. I, lk. 150) hoiatab vene ajaloolasi 12., 13. aastasaja Ruutsi- (Russia-) maad pidada venelaste — slaav-

1) Nogardi kroonika tähendab lühidalt: „Enne nimetasid nad enidid sloveenideks, pärast varjäägideks = russideks.“ „Sloveeni“ teisendina leiame vanemais kirjus ka „sclaven“.

2) Nii ka Lavissee, Histoire Generale I, lk. 736: „Le nom du plus grand peuple slave est ainski un nom finnois, qui designait à l'origine des pirates scandinaves.“

3) Sloveenidel oli Nogardis oma linnaosa, nagu varjäägidel, preislattel, lätlattel ja narvalattel. Nogardi linnajaod kannavad ka vene kroonikas soomekõlalisi nimetusi: „lät'skoje, piiskupi“.

„Varjäägidel“ oli oma katoliku-usuline Olai kirik Nogardis, sakslased ehitasid a. 1184 endile Peetri kiriku.

10. aastasajal oli slaavi tõust paganatel Nogardis oma jumalakuju Perun.

laste maaks, määrane hoiatus väga tarvilik, sest pea ühel häälel kõnelevad nad vaid Nogardi olude puhul — „общерусское“ resp. „славянское дѣло“¹⁾

Ma tarvitan oma kirjas slaavistatud nime Novgorodi asemel Nogard²⁾ resp. nogardlased³⁾, sellega nimeliselt rõhutades, et meil siin tegu ei ole venelastega-slaavlastega, vaid nogardlastega resp. ruutsilastega.⁴⁾

Nogardis ja Pihkvas oli maksmas rahvavalitsus, nagu Eestiski, thing — m a j a süsteemina (Nogardis v e t š e kujul).

Vene ajaloolased on näinud määratu palju vaeva „Novgorodi“ rahvavalitsuse tekkimise probleemi kallal, siiski probleemi lahendamata. Nad ei ole asunud kõige lihtsama, otse loomulikuma lahenduse alale: Nogardi rahvavalitsus ei ole mitte tulemus slaavi hõimudest, vaid soome hõimudest. Vene ajaloolased peavad seda a priori Vene sünnituseks. Ainult Klutševski mõõndab soome hõimude mõju, kuigi õige kitsal piiril, mispärast temagi küsimust väärtati käsitleb.

Me võime Nogardi (Pihkva) rahvavalitsuse-süsteemist häid näpunäiteid saada eesti „maja“ rahvavalitsuse-süsteemi kohta ning ümberpöörduvalt.

Nogardi konstitutsioonist ning Nogardi rahvuslikust koosseisust olenevad tema suhted Eestiga. Nogardi föderatiivkonda kuulusid tema kõrgemal hegemoonia-ajal soome hõimud kuni Vjätkani. Eesti — Tšüd — ei kuulunud mitte Nogardi föderatiivkonda. Kuid ühiste huvide kaitseks näeme

1) Slaavlaste Venemaast võib juttu teha 14. aastasajast peale.

2) L. Hendrik tarvitab: Nogardia, Rümikroonika: Nogarden. Vanemaist skandinaavia allikaist leiame Nogardile nime Holmgard (linna-mägi) ning Gardarike (linnamägede riik) nimeks selle riigile, mille kesk-kohaks oli Holmgard.

3) Mu seniseid kirju tuleb selles mõttes parandada.

4) Nogardis Pihkvas näib rahva nime muudatus teostunud olevat 11. aastasaja ümber. Nogardi kroonika tähendab: endised slaavlaste nimetasid end pärastpoole varjäägideks (= russideks). Russ — ruuts — roots'i nimega hüüdsid soome hõimud sisserännanud rootslasi-sõjamehi (varjääge). Kui sõjamehed pärast võimuse tõusid, tõusis ka rootslaste au, — ning kõik võimul olev kiht sai selle nime osaliseks. Nii sündis ülemkihi nimemuutus ka Eestis paarkümmend aastat tagasi: kõrgemad kihid, eriti linna jõukam klass oli maarahva silmas „saksad“ — nimetus, mis alguses oli ainult ühe sisserännanud tõu nimetus (sakslased). Ka Daanis ja Iiris oli „saks“ vanemal ajal „härrade“ nimetus, neilsamul põhjustel nagu Eestis. (Iiri kohta teated Iiri ajakirjaniku kaudu.) Nogardis ja ümbruses tekkis aja jooksul greeka-katoliku usku ja vene keele tarvitajaid soome hõimusi, — venelased rändasid siia sisse alles 15. aastasajal suuremal arvul, osalt sunnikolonisatsiooni teel.

neid siiski ühiselt vahel välja astuvad. Nii arvab Kostomarov (I lk. 396), et eestlased organiseerisid a. 1176 kõik hõimud (вся чудь) Pihkva vastu, kes neid, eriti Ugauniat, majanduspoliitiliselt välja oli kutsunud. A. 1188 nägime eestlasi ühes karjalaste ning nogardlastega väga suure majanduspoliitilise tähtsusega sõjalist operatsiooni toimetavat Sig tu u n a hävitamisega.

Soome hõimud nii Nogardis kui ka mujal hoidsid visalt kinni neile omaseks väljakujunenud rahvavalitsuse-süsteemist. Kuid feodaalkord tungis vägisi nende juurde nii Konstantinoopoli kui ka Lääne-Euroopa feodaalkorras elavate rahvaste kaudu. Me näeme Nogardis aegsasti võitlemas üksteisega erakondi, peaasjalikult kahte rühma: absolutistliku võimu pooldajat feodaal-erakonda ja rahvavalitsuse-erakonda (rahva-erakonda). Feodaal-erakonda moodustasid rikkad kaupmehed mitmest rahvusest ning slaavlastel¹⁾ ning (slaavistatud) varjäägide sõja-erakond. Rahva-erakonda kuulusid põlluharijad ja kaupmehed peaasjalikult soome hõimust. Me võiksime rahva-erakonda nimetada fennistideks ja feodaal-erakonda slavistideks.

Ülalmainitud rahvaste kaubatsentritesse, eriti Nogardi ja Pihkva, oli juba aegsasti enne Krist. s. Musta mere põhjaranna greeka asumaade tähtsaist kaubalinnadest: Olibia, Tyras, Tanais j. n. e., levinud greeka kultuur väga elavail kaubateil Dooni ja Volga, osalt Dnjeperi ja Dnjestri kaudu Balti mere äärde ja Volga ülemjooksu keskkohdadesse.²⁾

Meie oleme Lääne-Euroopa kultuurirahvaste mõjul, kes oma kultuuri tõuked saanud peaasjalikult Roomast, hakanud nende ajaloolaste eeskujul pidama Rooma kultuuri keskkohaks üldse, hakanud tuletama ka Muinas-Eesti ja Nogardi soome hõimkonda sattunud esimesi kultuurisugemeid — Roomast. See on ekslik kultuurilooline orientatsioon. Greeka kultuur oli juba 500 aastat enne Kr. levinud Musta mere rannikuile, tekitanud Musta mere põhjarannal suure hulga greeka kultuuripesi linnades. Herodotos, kes 450. a. ümber enne Kr. siin rändas, kirjeldab elavais värvides greeka hariduse ilmeid neis linnus ning neid kaubateid, millest olenes nende linnade rikkus ning mille kaudu tungis greeka kultuur Volga, Dooni, Dnjeperi

1) Klutsevski tähendab õigusega, et slaavlastel tol ajal linnadele harrastajad olid (lk. 338 jj.)

2) Ebert, Südrussland im Altertum, 1921, lk. 188—192 jj. Ebert on oma tööks rohkesti ammutanud soome arheoloogi Tartu prof. A. M. Tallgren'i tähtsaist uurimustest sel alal.

kaudu ühelt poolt Altai kullaraiooni, teiselt poolt Balti mere ranniku kauba-keskkohtadesse. Nende teede kaudu sigitati automaatselt aja jooksul Nogard ja Pihkva ja Peipsi ümbrus greeka kultuuri idudest. Kuni 4.—5. aastasajani p. Kr. näib Peipsi ümbruses (Nogard — Eesti) püsinud olevat võrdlemisi kõrge kultuur ning majandusline küllus, mis seotud teineteisega.¹⁾ Alles hunnide tungimisega Musta mere ümbrusmaile n. n. rahvarändamise ajajärgul näib alanud olevat kidunemine. Uuesti õitsele tõusis Nogard 1000. aasta ümber, kus ta suutis otsekohest ühendust luua Musta merega. See õitseage oli võrdlemisi lühike, sest Kiievi suutnud end kaua hoida. Dshengis-khaan (1206—1227) sulges Nogardile lõplikult kaubateed Musta merde, ning Balti mere kaubateil tegi Saksa ordu Nogardile tunduvaid raskusi.

Neist Musta mere keskkohtadest levis ühes greeka kultuuriga varakult ristiusk põhja poole, eriti peale seda, kui Konstantinoopol a. 325 sai greeka-katoliku usu, ühtlasi Musta mere rikka ranniku majandusliseks keskkohaks, üldse greeka-persia-roma kultuuri kandjaks. Byzantion koondas nüüd enda kätte endiste Musta mere kaubatsentrite kultuurilise ja majanduslise võimu. Konstantinoopolis ja ta ligikonnas tärkasid määratu suured greeka-katoliku mungaparved (50.000: Helmolt IV, lk. 163), kes leivaotsimisel kandsid usku laiali rahvastesse, kes olid Konstantinoopoliga kaubaühenduses, — ka Nogardi ja Pihkva²⁾:

Aastasaja 7.—8. ümber algas slaavi hõimude asumine Sarmaatia legendikule, eriti Dnjeperi jõe alamjooksule, kus nad püsisid osalt iseseisvana, suurelt osalt aga rippuvuses Konstantinoopolist. Konstantinoopoli nõrkust a. 969—1081

1) Minu arvates on soome-eesti sõna *r a a m a t* (grammata) tulemus sellest greeka kultuuri-ajajärgust.

2) Ka slaavlane Milkowicz (Helmolt, Weltgesch. Bd. VI, lk. 108) lausub: „Kaufleute hatten längst die christliche Lehre von Byzanz nach Russland gebracht. Es fehlt nicht an Spuren, dass das Christentum schon früher (s. t. enne Vladimiri ristimist) eine rege Missionstätigkeit entwickelten.“ Konstantinoopoli ajajärgu misjonitöö vahetamatu saavutusena on greeka-katoliku usk säilinud, kuigi aja jooksul moonutatud, minu arvates setukeste juures. Nagu setu lauludest selgub, on setudes alal hoidunud vana katoliku jumega Jeesuse ja Maarja kultus, kuna 14.—15. aastasajal moodustatud Moskva ilmega „vene usk“ — pühikute-vürstide kultusele on rajatud, osalt Byzantioni, osalt vana Rooma eeskujul. Rooma keisrid olid otsekohe-
semad, kuulutades endid jumalateks (Augustus) ning nõudes rahvalt, eraldi asumail, enda kummardamist — palvelemist.

Isegi Hiinasse viidi greeka-katoliku usku 600. a. ümber Konstantinoopolist (Helmolt op. cit.).

ära kasutades¹⁾ tõstsid Kiievi ümbruse slaavlaste võimukandjad knjäsid oma prestiiži: Kiiev sai osa Konstantinoopoli võimust ja kaubateist endale ning lõi kosuma.²⁾ Byzantion toetas kõige jõuga pealegi greeka-katoliku usku knjäse, sest Kiievit varitsesid rooma-katoliku usurändajad slaavlastel — Poola³⁾ kaudu. Osava usu- ja majanduspolitiika läbi jäi Byzantion oma usuga võitjaks, toetades kõigiti Kiievi knjäse, tingimusega, et nad greeka-katoliku usu eest, s. t. Byzantioni prestiiži heaks sõdivad.

Sobitati Kiievi knjäsile Vladimirile Byzantioni keisri tütar naiseks (a. 990 ümber), millega anti Kiievi knjäsile osa Byzantioni (Konstantinoopoli) suvereesest võimust. Ta sai nüüd suurvürstiks päranduse-õigusega: Kiievi knjäs Vladimir Suur (Püha) võis nüüd end õigusega kuulutada kõigi Sarmaatia legendiku usklike valitsejaks (cäsaropapism), millega ühendatud ristisõja õigused kõigi paganate kohta Sküütias (tsuudide maal). Vladimir suur arvas Konstantinoopoli võimu nii nõrgenenuks, et oma poja sõandas saata Byzantioni vastu sõdima; ta sai aga lüüa.

Nogard ja Kiiev, pea-kaubateede valitsejad, koondasid nüüd võimu endi kätte: kõik teised võistlejad knjäsivarjäägid kihutati minema. Algas õitseage nii Kiievile kui ka Nogardile. Nogard suutis a. 1030 ümber oma võimu ümbrusrahvaste üle maksma panna kuni Vjätkani.

Nogard tõusis osava politika tõttu. Kui Vladimir Püha suri, algas äge võitlus Kiievi pärast ta poegade Jaroslavi ja Svjätopolgi vahel. Jaroslavi ja Svjätopolgi võitluses Kiievi pärast kajastub võistlus rooma- ja greeka-katoliku usu vahel Kiievi pärast. Näis üksvahe, et Svjätopolk, kelle taga katoliku usu levitaja Poola osav valitseja Boleslav I, Kiievis püsima jääb. Kuid seal astub Nogard vahele: ta sunnib löödud Jaroslavi võitlust Svjätopolgiga uuesti alustama, tehes teda Nogardi knjäsiks,⁴⁾ ning päästab sellega Kiievi greeka-katoliku usule ja Byzantionile. Nogardlased olid ühes greeka-katoliku usuga päästnud endale vaba kaubatee Byzantioni, mis oli Nogardile ehk mitte vähem tähtis kui usk! Pealegi leidsid kaubateede asjus Nogardis nii hiie-austajad kui kirikuku-

1) Konstantinoopoli nõrkuse-ajajärgu kohta vaata Brooks Adams op. cit. lk. 110—118.

2) Breemeni Adam nimetab Kiievit Greekamaa toreduseks, võistlejaks Konstantinoopoliga (Helmolt VI, lk. 112).

3) Poola võttis katoliku usu vastu a. 966 ja algas elavat ristiusu propagandat. Poola vägev piiskopp ja misjonär Adalbert suri a. 997.

4) Helmolt, Bd. VI, lk. 116.

jude kummardajad ühise keele: sellest oli neil mõlemail ühine usk!! Kuid Jaroslavi valimisega oli nogardlastel õnne: ta osutus neile tubliks sõjameheks. — Isegi Eestit püüdis Suur Nogard oma föderatiivkonda, milleks Jaroslav a. 1030 tungis ristisõja edustajana mööda Emajõe Tartu peale. Selle aja kaubateede ahnitsemise ajajärgul olid niisugused kaubapolitilised sõjaretked harilikud nähtused. Vene kroonikad liialdavad tihti oma sõjaretkede saavutusi.¹⁾ Eesti võim oli siis õige tugev, millest tunnistust annab Norra kuninga poja Olaf Tryggveni poja vangistamine ja 6-aastane vangispidamine a. 1000. ümber Eesti pinnal (Snorre Sturlason).

Nogardi ekspansioonipüüdest Jaroslavi ajal võib järeldada, et nogardlased eelkäivas ajajärgus — kus neile tee Musta merde suletud — kitsalt pidid elama ning et nad majanduspoliitiliselt sattusid rippuvusse eestlaste Balti kaubateist merel, eriti maismaal. A. 1030 katsub Nogard oma mõjuvõimu laiendada, põrkab selle juures teravalt kokku eestlastega. Jaroslav näib saanud olevat mõne eesõiguse, kuid 1054.²⁾ aastast peale saab Nogard eestlastelt kõvasti kimbutada: Nogardi kroonika on selles õige avalik (Bonnell op. cit. lk. 4). A. 1061 kõneleb Nogardi kroonika Jurjevi kantsi täielisest hävitusest sakalaste (?) läbi.

Tähtsam tulemus Vladimiri Püha³⁾ ja ta poegade politikast Konstantinoopoli suhtes oli see, et nüüd Kiievi kätte siirdus Konstantinoopolist greeka-katoliku usu propaganda põhjapoolseis mais, soome hõimude keskel. See oli suurepärane äriiline saavutus Kiievi võimudele: kiriku kaudu tungiti „kultuurlikkuse õiguse“ alusel võõraste rahvaste sekka ning pandi neid maksma, s. t. kiriku ja valitsejate heaks: kirikukellade ja mõõga helinal juhiti soome hõimude hinged ja varad Nogardi ja Kiievi usu ja võimu ning kaubandusete keskkohadesse.

1) Vene kroonikad on oma võitude kujutamise otse muinasjutulised: kus Nogardi kroonikad võidust kõnelevad Pihkva üle, seal kirjutavad Pihkva kroonikad võidust Nogardi üle. 13.—14. aastasaja saksa võidud saksa allikate põhjal on Pihkva-Nogardi allikate järele saksa kaotused! (Võrdle ka Kostomarov, op. cit.)

2) Jaroslav Tark suri 1054.

3) Legendid „püha Vladimiri“ ristimise tagajärjel on pärastise Vene tsaaride kiriku septsused. I m e d olid sel ajal nõutud ja pakutud kaup. Kriitiline ajaloolane võib neist mööduda neid tähele panemata. A. 1000 oodati ilma lõppu (kiliasm), kristlased ajasid ilmalõpu propagandadega mõnelegi patusele vagatsusetunnid peale. Vladimir „jättis võib-olla oma 805 naist“, kuid pärast purjutas ta, edasi, nagu kroonikad kõnelevad. Võrdle ka Погодинъ: Опыт языческой реставрации при Владимирѣ. Труд. русск. учен. заграницей, томъ II, 1923.

Greeka-katoliku usu ja ühtlasi slaavistatud greeka kultuuri kandjaks neisse maisse said nüüd slaavi misjonärid. Misjonäride ja kauplejate keeleks oli slaavi keel, rohkesti läbi põimitud greeka sõnadega¹⁾. Soome hõimud, võttes nüüd vastu greeka-katoliku usu slaavi misjonäridelt, said nendelt kiriku-, pidulikuks keeleks slaavi keele, mille tõttu linna jõukamad kihid slaavistusid. Rooma-katoliku kiriku piirkonnas oli jumalateenistus ladina keeles. Ladina keel ei olnud praktilises elus tarvitata nagu slaavi keel, sellepärast jäid rahvad rooma-katoliku piirides oma keelele ja rahvusele alale, kuna greeka-katoliku usk, slaavi misjonäridelt edasi antud, ümber rahvustas. Greeka-katoliku kirik andis ristituule slaavistatud greeka nimed, mis juba väliseltki rahvad ümber slaavistas. Me näeme seda väidet rooma- ja greeka-katoliku usu eraldavast mõjust ümberrahvustuses õige selgesti tõestatuna Doonau ümbruse rahvaste juures. Ungarlased ja bulgaarlased on mõlemad Uural-Altai keelkonna rahvad. Pea ühel ajal (a. 900 ja 1000 vahel) pöördusid nii ungarlased kui bulgaarlased ristiusku; ent bulgaarlased, võttes vastu greeka-katoliku usu slaavi misjonäridelt, slaavistusid täiesti, kuna rooma-katoliku usku ungarlased oma keele ja rahvuse alal hoidsid!

Sama nähtus kordus soome hõimude keskel: Nad slaavistusid greeka-katoliku usu kuulutajate slaavi-vene misjonäride ning slaavistatud linnavõimude ja jõukate mõjul. Linnad ja kirikud andsid neile kaubakeele ja kiriku keele slaavi-vene keele näol, mis oli neile tarvilik nii kauplemises linnades kui kaubateil Musta mere rannikuile, kus olid tähtsad kauba-keskkohad juba väga vanast ajast.

Sõjalise võimu juhteks, edustajaks slaavlaste ja soome hõimude keskel said norra-rootsi tõugu varjäägid. Norra teadlase prof. Schjõth'i arvates²⁾ olid 9.—10. aastasajal Norras-Rootsis sagedate kodusõdade tõttu võistlejate võimukandjate vahel paljud vanemate, kuningate³⁾ pojad sunnitud lahkuma kodumaalt, kus neil sõjalise kasvatusesega meestel vähe tööd; nad leidsid tulurikast tööala, olid otsitud spetsialistid soome hõimude kaubateede ja kaubapunktide, eriti

1) Esimesed tugevamad slaavi kultuuri tõuked tulid Bulgaariast ja Serbiast.

2) H. Schjõth, op. cit.

3) Kuningatest-knjäsidest pikemalt eesti 1343. a. „mässu kuningate“ puhul. Ma tarvitan oma kirjas knjäsi — vürsti sõna asemel; vürst ei sobi ei õigusliselt ega keeleliselt kuidagi 12.—13. aastasaja knjäside nimetuseks.

aga kaubavooride kaitsjatena Laadogal, Novgorodis, Pihkvas, Irboskas jne., kus neid sõja-asjatundjaid heal palgal meelsamalt vastu võeti. Knjäs oli „наемный военный сторожъ города и его торговли“ (Klutševski II, lk. 78).

Knjäsid võisid kaitsevägede ülemana ning linna kindlustatud valli (linnamäe) komandandina, palgalist sõjaväge oma poole meelitades, oma võimu väevõimuga kergesti maksma panna kogu linna üle kodanikkude tahtmise vastu. See juhtuski mõnikord, mispärast nogardlased oma knjäse kuigi kaua ei pidanud, vaid alatasa vahetasid. Kiievis aga, üldse slaavlaste keskel, suutsid knjäsid-sõjaspetsialistid võimu ennem ja püsivamalt oma kätte haarata ning end vürstideks, valitsejateks teha.¹⁾

Neis rikastes kaubatsentrites leidus pealegi jõukamate kihtide keskel Konstantinoopoli, tolle aja hiilgavama suurlinna, vaimulaad greeka-katoliku usuga, millele andudes varjäägid varsti kokku sulasid selle atmosfääriga, võttes vastu greeka-katoliku usu ning pärastpoole slaavi kauba- ja usu-vahetalitajate kombed, keele ja usu. Selleks aitas kaasa Konstantinoopoli suurlinna määratu hiilgus ning prestiiž, millele järele ahvisid eriti lõunapoolsed kaubalinnad (Kiiev) ning teised slaavlaste keskkohad Balkani poolsaarel ning Musta mere rannikul,²⁾ kohad, millel Konstantinoopoliga väga elav läbikäimine.

* * *

Nogardiga võistles kaubateil teine soome hõimude keskkohal Susdal³⁾ Nerli jõel. Sinna koondusid Nogardi vastased, eriti Nogardi vastased byzantioni kultuurist maitsnud knjäsid. Sinna asusid Kiievist äraetud ja ärapõgenenud suurvürsti Vladimir Suure järeltulijad, sest et nad Kiievit ei suutnud endi käes hoida: 18 korda oli

1) Brooks Adams, lk. 122, kirjutab tolle aja kombest, eriti Konstantinoopoli keisrite juures, sõjavägesid saada, mis maksab osalt küll ka Nogardi kui jõuka kaupmeeste keskkoha kohta: „Paremad sõjamehed ilmas olid nagu kaup turul osta ning militaariline piirikordon, mida Byzantion omal ajal organiseeris, oli kõige tugevam vall, mida kapitalistlik seltskond enda kaitseks kunagi on organiseerinud.“ Niisuguse piirikordoni ülesandeid täitis Kiiev, sest veel 964 laskis Konstantinoopol teda raha eest enda kasuks sõidada (Br. Adams).

2) Vaata selleks Hel m o l t, Weltgesch. IV, Byzanz, ja B r o o k s A d a m s op. cit. peatükid: Byzanz ja Der Sturz Konstantinopols.

3) Ka Prantsuse suur L a v i s s e, Histoire Generale I:1, lk. 736: „Moscou, Souz dal, Vladimir, Riazan, Twer toutes les capitales de princes russes se sont élevés sur une terre primitivement finnoise.“

Kiiev 1125. aastast peale läinud käest kätte verisel võitlusel. Nad jätsid Kiievi saatuse hooleks ning asusid oma esiisale määratud rahvaste — soome hõimude sekka tagasi (Milkowicz, op. cit. lk. 114 ja 116). Susdali asusid Juri Dolgoruki ja selle poeg Andrei Bogoljubski (varsti peale 1125. a.) ning avatlesid endaga kaasa palju slaavlasti Lõuna-Venest. Kuid greeka, õigem byzantioni hiilgekuultuuriga ja absoluutse võimu harrastajad slaavistatud knjasid ei osanud kuidagi leppida ega sobida soome hõimude linnade rahvavalitsusega.

Andrei Bogoljubski oli sunnitud Susdalist lahkuma ¹⁾: ta asutas endale ning poolehoidjatele kindlustatud kantsi kohas, mille ta Vladimiriks nimetas, Susdali läheduses, kuhu nüüdsest peale kogunesid kõik rahvavalitsuse vastased nii Susdalist kui Nogardist. Siia viidi üle ka Kiievi „suurvürsti“ õigused.

Ei või olla kahtlust, et Nogardi rahva-erakond väga hästi taipas, määrane oht peitus Nogardile, tema rahvavalitsuse pooldajatele ja kaubandusele Saksa ordu ja saksa kaupmehe võimulepääsmises kogu Eestis, eriti Tallinnas. A. 1188—1189 oli ta seda hädaohtu suutnud kõrvaldada, nagu nägime. Kuid 1215—1217, Paala lahingu ettevalmistuse ajal, olid Nogardi käed seotud. On põhjust oletuseks, et Saksa ordu diplomaatide sõrmed tegutsemas olid, et feodaalisandad Susdali-Vladimirist, slavistide pesast, aastatel 1215—1217 Nogardi vastu sõdisid (Kostomarov): taheti ära hoida, et Nogard ei saaks appi tulla Lembitule.²⁾ Just see Susdali-Vladimiri pealetungimine Nogardile oli meie arvates üheks kaaluvamaks põhjuseks, et Lembit ei saanud arvelda Eestile saatustel aastail 1215—1217 Nogardi abiga ning pidi a. 1216 Polotski vürsti poole pöörama abi pärast. Kuid Saksa ordu diplomaatia oskas ka Polotski vürsti vaikseks teha.

Kui suure agarusega Saksa diplomaatia Paala lahingu ettevalmistuse ajal Nogardi erakondade kallal enda kasuks töötas, oli meil juhus tõendada piiskopp Alberti venna Dietrichi sattumisel Nogardi a. 1216—1217 talvel, Otepää

1) Kljutschevski mõõndab soome hõimude mõju üheks motiiviks Andrei Bogoljubski lahkumisel Susdalist. Kostomarov näeb kõiges vaid общее русское дело. Kuid Kostomarov on maruslavist ning õige ebakriitiline ajaloolane. Läti Hendrikut käsitleb ta nii ebatäpsalt, et karvad lugedes püsti tõusevad.

2) On huvitav, kui teravalt L. Hendrik jälgib Nogardi sisetüli (25.2) a. 1221—1224 Eesti üldise vabaduseliikumise puhul ning selle tüli mõju Eesti asjusse. Ju siis ordu ja piiskopi diplomaatia neid olusid väga hindas, tundis ning ära kasutas!

piiramise puhul. On enesest mõistetav, et piiskopi vend mitte üksi ei olnud, keda juhiti Nogardi sealsete erakondade meeoleolu ümbertöötamiseks sakslaste kasuks. Dietrich oli vaid üks osavamatest, mõjuvõimsamatest diplomaatidest teiste hulgas. Ta saadeti a. 1220 ka Saaremaale (Läti Hendrik laseb teda ka siin juhusliselt pantvangiks sattuda!). Ta suutis saarlasi, vähemalt mõjuvõimaid rühmi (valdjalasi), piiskopp Alberti politika poole võrgutada, nagu ta seda tegi a. 1216—1217 Nogardis.

Mõned dokumendid annavad põhjust arvamiseks, et slaavi feodalistid isegi Paala lahingus sakslaste pool sõdimas olid, paavst Innocentiuse III poliitilisel tõukel tema bullade soodustusel. Need bullad ise on kaduma läinud (või sakslastel meelega kaotatud!), kuid nende sisu lühida (või kokkuvõtte leiame Theod. Schiemanni „Regesten verlorener Urkunden aus dem alten livländischen Ordensarchiv, Mitau 1873“, kust lk. 1 loeme: „Gregorius XI Transumiret aus den Registranden zu Rom seines Vorfaren des Innocentii III Bulle, darin er aus den schlavonischen Kirchen, in des Romischen stuls schutz aufnimbt, die jenigen, so dem liefländischen orden zu hülffe ziehen werden. seint 2 eines lauts, eins nach dem andern ein Jar gegeben“ „1198—1216“.

Peale paavst Innocentius III poolt organiseeritud Konstantinoopoli greeka-katoliku usu peapesa langemist a. 1204 rooma-katoliku rüütlike kätte katsus paavst kõigiti greeka-katoliku usulisi Rooma kirikule kasulikus sihis töötama panna.¹⁾ Kuni 1217 oli küll Saksa ordu ise, kes endale slavistide - feodalistide kaastööd Paala lahinguks paavstilt välja mangus.

Kui Paala all a. 1217 Eesti kaotas ja feodaalkord kogu Balti rannul sellega suurt hoogu sai, pidi Nogardiski lahkuma võimult rahva-erakondlaste knjäs Mstislav²⁾ ning aset andma ajutiselt feodaalkorra knjäsilede. Saksa

1) Vaata Eesti Kirj. 1921, lk. 363: Lembitu välispoliitika.

2) Läti Hendrik põhjendab Mstislavi mittetulemist Paala lahingule tema sõjakäiguga Galaatsiasse Ungari kuninga vastu. Siin on m. a. post hoc ja propter hoc ära vahetatud. Mstislav lahkus Nogardist a. 1218 sellepärast, et ta Paala lahingule ei saanud tulla, et ta ei sobinud tol ajal võimule tulnud feodalistidega.

Me loeme Mstislavi kohta (Kostomarov op. cit.): По известіямъ, записаннымъ Татищевымъ изъ неизданныхъ летописныхъ списковъ, простой народъ любилъ Мстислава, но знатныя фамилии начали составлять тайныя скопища и намѣревались изгнать князя.“

Kostomarov arvab, et ta aastal 1218 lahkus Nogardist; see võis ka a. 1217 olla, — aasta-arvud Nogardi kroonikates on kõikuvad.

ja slaavi feodaalhärrade ühistöö ühise suure Vene ehitamiseks on siis pärit õige vanast ajast!

A. 1222—1224, eesti viimase = üldise vabaduseliikumise ajal, löid eestlased, eriti ugalased, osalt ka sakalased, sõjalise ning poliitilise liidu nogardlastega, et sakslasi tagasi tõrjuda. Lahkhelide tõttu, mis tekkisid Eestis üksikute poliitiliste voolude vahel, ei õnnestunud kogu see ühistoiming, mida pärast pikemalt selgitame, — kuid jonn jäi, jäi lootus parema kättetasu-tunni peale tulevikus!

Kui peale saarlaste võimukaotust a. 1227 merekauba-teed ühes Tallinnaga läksid sakslaste kätte (kuigi ajutiselt, kuni 1238), tõusid Nogardis suured mässud, kus rahva-erakond pidas ägedamat võitlust feodaalhärrade vastu igast laagrist. Rahva-erakond võidab a. 1229 ning feodaalhärrade knjäs Jaroslav peab Novgorodis aset andma rahva-erakonna kandidaadile Mihailile Tšernigovist (Kostomarov).

A. 1230 on feodalistid võidu Nogardis püsivamalt jälle kätte saanud ning kutsuvad tagasi Vladimirist oma knjasi Jaroslavi, kes jääb Nogardi kuni 1236.

Saksa ordu oli a. 1232 Pihkva pihkvalaste-feodalistide abil oma kätte saanud.

Niisama oli Saksa ordu, üle Narva jõe Vadja ning Ingeri alale tungides, Koporje ära võtnud ning ebitanud selle kindlaks kantsiks. Pihkva ja Koporje äravõtmisega oli Nogard ähvardatud.

Saksa ordu võimu sissetungimine soome hõimude keskele Nogardi võimkonnas avatles neis tugeva vastarrinna. Vastarrind kujunes tegevaks vastutõrjeks, kui a. 1238 Saksa ning Balti ordu ühinesid ja paavst lubas ordule Daanile tagasiantud ning ordu käest äravõetud Tallinna, Harju ning Viru eest kompensatsiooniks maad sealtpoolt Narva jõge, teiste soome hõimude maad, kui ordu nende keskele katoliku usku viib. Bullaga 13. aprillist 1241 tunnistab paavst Vadjamaa, Ingeri ning Karjala Saaremaa piiskopile alluvaks. Nii siis oli kavatsus luua soome hõimkondade piiskopkond „paljude nende eneste soovil“. Saksa ordu leidis ikka, et neid „kutsuti“ nii ka Tallinna a. 1228!

Paavstibulla on huvitav ning lausub muu hulgas: „Saksa ordu on palunud „a sede apostolica, iurisdictionem nostram extendi ad terras inter¹⁾ Estoniam, iam conversam,

1) See märkus, et „Watlande ja Nove-Ingria ja Carela“ on Estoonia ja Ruutsia vahel, tuleb diplomaatiliselt mõista: paavst tahab ütelda, et need autonoomsed üksused ei kuulugi täies mõttes Nogardi alla! — ja sellepärast võib neid okupeerida, kuigi nogardlased on selle vastu.

et Rutiam in terris videlicet Watlande Nouve Ingriae et Carelae, de quibus spes erat conversionis ad fidem Christi, cum iam occupatae essent a praedictis fratribus per quoddam castrum multorum de ipsis terris consensu. . .“

Selle paavstibulla põhjal võime arvata, et greeka-katoliku usk soome hõimude keskel sel ajal veel laialt ei olnud maad võtnud. Ristiusk greeka-katoliku usu näol püsis linnus, kauba-keskkohtades, maa oli veel hiie-usus, nagu Eestiski. Saksa ordu sissetung ähvardas siis hiie-usulisi kui ka greeka-katoliku usu kirikut, mille pea-toetuspunkt sel ajal oli Nogard; kuid ta ähvardas ka kogu soome hõimkonda, kes siin nende usuvormide peakandjateks.

Sellepärast on vastutõrje hoog suuresti tõusmas iga seltsi sissetungijaile — ja uutele usutoojaile.

Rootslased, nähes kadeda silmaga saksa võimu levimist kaugele üle Narva jõe, maa-alale, mis kuulus vanast ajast rootsi kultuuri piirkonda, tungisid a. 1240¹⁾ Vadja ja Ingerimaale. Ent vadjalaste²⁾ juht Pelgusi korraldab 15. juulil sala-pealetungimise ning rootslased on sunnitud kaotusega taganema. Nogardi knjäs Aleksander pidas end sel puhul nii halvasti üles, et nogardlased ta Nogardist

1) Прѣсниковъ, Образование Великорусск. государства, СПб. 1918, vaatab sündmuste peale puht-slavistlikult seisukohalt, kuid aasta-arvudes on ta täpsam kui Kostomarov, kes asetab sündmuse 1239. aastasse.

2) Vene-slaavi pärastised kroonikakirjutajad on nendes võitlustes 1240—1242 näinud peaasjalikult greeka-katoliku usu võitlust rooma kirikuga, mispärast tolle aja kombel sündmus 15. juulil 1240 on ilutatud im e g a. Nimelt oli vadjalasel Pelgusil nägemus pühast „Borisist ja Glebist“, kes a. 1015 ümber Kiievis hukka said katoliklaste, poolakate ja nende pooldajate Svjatopolgi läbi. On aga selge: kui Pelgusi nimetatakse kroonikas vadja oma nimega, siis oli ta „pagan“ ning ei teadnud Borisist ega Glebist midagi. Ristitut greeka-katoliku usku ei oleks kroonika ilal maininud vadja — pagana nimega: venelased on selleks järjekindlad, mille pärast meile ei ole säilinud sellest ajast teisi soome oma nimesid. Kahtlemata on siin v e n e kirik tagantjärele sündmusi kirjeldanud endale soodsas sihis, tuues tarvilisi legende „püha vale“ abil.

Peale a. 1300 on Moskva mõjul endised Nogardi vanad, osalt greeka keeli kirjutatud kroonikad ümber töötatud byzantinismi tähe all: liialdatud naiivsuse ni ulatuv meelitus Ruuriku suguvõsa knjäsidele ja greeka-katoliku — Moskva — kirikule ning slaavlastele. Klutshevski on väga tabavõigesti seda pärastiste kroonikategijate sihti iseloomustanud, kirjutades (Klutshevski op. cit. II, lk. 165): „Къ прошлому обращались не для объясненія явленій настоящаго, а для оправданія текущихъ интересовъ, подыскивая примѣры для собственныхъ притязаній.“ Sellepärast luuakse kroonikas legende, ajaloolisi pseudofakte Moskva tsaaride eelkäijate ülistuseks ning leitakse tsaaride sugulus Byzantioni keisritega, isegi Rooma keisritega, ja sugulus jumalusega! (Klutshevski op. cit., lk. 154 jj.)

lahkuma sundisid. Kuid ei olnud aeg tavalistele erakondlikele tülitsemistele Nogardis. Tulid teated, et Saksa ordu kiirustab ka omalt poolt pealetungimist.

Aleksander Nevski kutsutakse tagasi ning temale antakse nüüd korraldatava väe ülemjuhatus.

Võit Neeva jõesuus tiivustab soome hõimude võitlusehimu, keda õhutamas olid kahtlemata pagulased Eestist-Liivist, keda kihutas himu sakslastele kätte tasuda! Luuakse ühine väerind laadogalastest, ingerlastest, karjalastest ning nogardlastest¹⁾ (Kostomarov) ning a. 1241 võetakse Koporje sakslaste käest suure hooga tagasi, et ära kaotada saksa strateegilise frondi pahema tiiva liiga ette nihutatud toekohta ning enda paremat tiiba üllatuste eest kindlustada järgmise suure toimingu puhul Saksa ordu vastu.

Koporje äravõtmisel sünnitas Aleksander Nevski üldist pahameelt oma rahvavaenlusega, eriti sellega, et ta vangilangenud sakslaste vastu liiga lahke („милостивъ паче вѣры“) oli, s. t. ta laskis enda peale Saksa ordu agente mõjuda, kuna ta armuta tegutses orduväkke sunniviisi mobiliseeritud eestlaste ja vadjalaste vastu.

Aleksander Nevski ilmutas end ikka enam ja enam rahvavalitsuse vastasena, mis temas varsti välja kujunes maruvihaks Nogardi rahva vabaduste vastu. Kuid seekord ei saadud läbi temata ning tema toetajateta — feodalistideta Nogardist, — oli tarvis ühist jõupinget vaenlaste muserdamiseks, kes koondasid väge, et hävitada Nogardis Saksa ordu vastaste peapesa.

1) Nogardi väe koosseisu kohta a. 1240—1242 resp. 1270 ei ole meie allikad mitte täpsad lahingust osavõtjate soome suguharude nimetusega. Lahingus 15. juulil a. 1240 Neeva jõesuus loetakse osavõtjate hulgas: laadogalasi, ingerlasi ja vadjalasi, väejuhi vadjalase Pelgusiga eesotsas. Koporje lahingus a. 1241 nimetatakse osavõtjate hulgas: karjalasi, ingerlasi ja nogardlasi (Kostomarov I, lk. 350 jj.). A. 1270 võtavad nogardi ühisväes võitlusest osa: nogardlased, pihkvalased, karjalased, ingerlased, laadogalased, vadjalased — „väikesest suureni“ (lk. 103).

Meie võime sellest järeldada, et Nogardi föderatiivriik (gardarike) käsutas väiksemateks sõjalisteks ettevõteteks üksikuid suguharusid, suuremateks, nagu a. 1242 ja 1270, kõiki suguharusid.

Nii vene, enam aga naabermaade allikad tarvitavad üksi kogunimist: nogardlased, ruteenid (ruutsid).

Nogardi linn, kuigi seal oletada Milkovicz'iga 100 000 elanikku, võis vaevalt anda 4000 sõdurit, sest linnas oli palju, kes mobiliseerimise alla ei kuulunud. Kui aga Läti Hendrik a. 1218 — 16 000 ja a. 1223 — 20 000 nogardlast laseb Eestisse tulla, siis olid selle väe hulgas arusaadavasti kõik suguharud esindatud.

A. 1241—1242 oli määratud nähtavasti üldine soome hõimude vastuhakkamine sakslastele, et ühiselt nõrgendada nende tõusvat võimu. (Me ei lähe tõest kaugele, kui selle üldise vastasrinna pea-õhutajateks peame pagulasi Eestist-Liivist.) Kuna ingerlased, laadogalased, karjalased Koporje all sakslasi peksavad, tõuseb mäss kurelaste keskel (Rutenberg), mis ordule palju muret tegi — kurelaste läheduse pärast Riiale. Tõstavad mässu ka saarlased! Sakslased on sunnitud nendega leppima,¹⁾ saarlastele õige häil tingimustel, sest hädaoht varitses ordu igalt poolt.

Ühinenud Nogardi vägi jõuab, võitudest tiivustatud, 1242. a. alul Pihkva, kust saksa eelpostid ilma suure vaevata minema kihutatakse. 5. aprillil tungib ühisvägi suure vaimustusega Saksa ordu väele peale Peipsi järve ning Pihkva järve vahelisel jääl. Siin teeb Nogardi ühisvägi puhta töö sakslaste kallal,²⁾ et mitte anda Aleksander Nevskile võimalust jälle sakslaste vastu liiga lahke olla: sakslastest võetakse vangi vaid 50!

Võit sakslaste üle oli seda kergem, et pagulased vist hästi informeerisid oma hõimlasi Nogardi väes saksa väe liikumisest ja kõigist ettevalmistustest ning et saksa sõjaväkke sõjaseaduse sunnil vastumeelt mobiliseeritud pärismaalased Eestist-Liivist esimest head juhust tarvitasid putkupanemiseks, jättes sakslasi oma hõimlaste kätte materdamiseks.³⁾

Seda lahingut ja võitu kirjeldavad vene kroonikud väga irreaalselt, määratusti liialdades vastaste arvu. Saksa allikas Riimkroonika liialdab jälle omalt poolt, tõendades: venelasi tuli 60 ühe sakslase vastu (Riimkroonika 2065—2280). On tõenäoline siiski, et Nogardi ühisvägi saksa väest hästi arurikkam oli. Riimkroonika õige tõevõitu kirjeldusel kujunes see lahing järgmiselt: Nogardlased saadavad eelväed Tartumaale laastamiseks. Saksa vägi

1) Selle lepingu (Urk. 69) tegemise juures on olnud Liivi ordumeister ühelt poolt ja teiselt poolt „seniores de Estonibus Maritimae et alii quam plures“ — „eestlaste vanemad Mereprovintsidest ning palju teisi“. Nii siis ei olnud leping mitte ükski saarlastega, vaid ka maismaa eestlastega. On näha Saksa ordu püüet oma seljatagust kindlustada lubadustega, osa eestlasi enda poole meelitada lubadustega toimingul puhul nogardlaste vastu.

2) Ordenschonik kõneleb koguni ordumeeste piinamisest.

3) Võib-olla olid säärased kurvad kogemused, mis Saksa ordu ajaloolast Riimkroonikas nukralt ütlema panevad (Riimkroonika 558—565): „Eestlased olid vanasti vahvad, nagu tihti neist nähtud. Kui aga pärast sakslastele neid tarvis oli lahingutes, siis leiti vaevalt keegi neist esimeses reas.“ Riimkroonika on kirjutatud a. 1280 ümber.

läheb kähku temale peale tungima. See Nogardi eelvägi taganeb. Saksa vägi, arvates Nogardi väge põgenevat, marsib nende kannul, kuid tabab õige ootamata nähtavasti Nogardi pärisväe Peipsi jääl Eesti ranna ligidal. Selle Nogardi väe petteavatlusega on seletatav, miks pealahing löödi Peipsi jääl.

Nogardi peavägi oli lahinguvalmis ootamas, avas noolterahega rünnaku, segadust tuues saksa väkke, ning tungib „seaninana“ saksa väe keskele, lahutades Tartu piiskopi väe-osa ordu väest: piiskopi vägi lööb põgenema, jättes ordu osa saksa väest nogardlastele ümber piirata. Sellega oli lahing õige lühikese aja jooksul otsustatud.

Aleksander Nevski saksasoodustuse arvesse tuleb kirjutada, et ta võitu Peipsi jääl mitte ära ei kasutanud saksa võimu lõplikuks muserdamiseks,¹⁾ et ta võitu edasi ei arendanud, vaid leppis odavate võidupidudega Nogardis ja Pihkvas. Sakslased ei oleks kaotusest palju hoolinud, kui mitte üldine mässumeel Eestis, õhutatud hõimlaste võidust, ei oleks sundinud sakslasi end kiiresti korraldama: „maapäev“ astub 1. okt. 1243 Riias kokku. Pakutakse Nogardile rahulepingut.

Soome hõimude võitude vastukaja ulatus sügavale Soome: hämalasedki löid kihama, mille pärast Rootsi asevalitseja Soomes Birger sunnitud oli nende taltsutamiseks ehitama Hämeenlinna kindlustuse (Kostomarov).

* * *

Ühisväe võitluse taktikas Peipsi jääl a. 1242 kajastus Paala lahing, millest 25 aastat möödab: tungiti sakslaste väele peale selle taktika järgi, millega saksa ühinenud vägi ründas eestlasi Paala all, — kiilu (talva) kujul, mis oli sakslaste taktika juba vanast ajast.²⁾ Nii ründavad sakslased ka saarlasi Järvas a. 1220, „keskelt läbi“ (23.3).

1) Ka Richter, *Gesch. d. deutsch. Ostseeprov.*, on märganud seda võidu mittekasutamist Al. Nevskilt, kuid ta oletab teisi põhjusi.

2) Kostomarov op. cit., lk. 354: „Ал. поставил свое войско свинью.“ Võrdle sellega Delbrück op. cit., Bd. II, lk. 33, „D. germanische Kriegertum“. Populaarne nimetus oli taktikale „seanina“ rünnak, Delbrücki järele „Eberkopf“.

Seraphimi väide (vist Gadebuschi põhjal), et sakslased „seaninaga“ novgorodi väest läbi tunginud, ei ole põhjendatud. Seanina oli küll saksa taktika, aga Peipsi jääl ei suutnud nad end õieti lahinguks korraldada. Saksa väejuht Andreas von Velwen oli saamatu, ta väe koosseis oli väga kirju ning mobiliseeritud eestlased-liivlased vähe usaldatavad.

Lahingus Peipsi jääl kajastub ka — nii näib minule — eestlaste taktika Paala lahingus ründamise algamises: nogardlased tarvitavad noolte rohkust lahingu „sissejuhatamiseks“, vastase hämmastamiseks. Riimkroonika, kes Peipsi lahingu kohta õige häid andmeid toob, lausub nogardlastest: „sie vurten Bogen ohne Zahl.“ Need nooleambujad algasid lahingu: „Die Russen haben Schutzen viel, die huben do das erste Spil.“

Vastase hämmastamine, „põrutamine“ lahingu alul, „sissejuhatuseks noolterahega“, oli eestlaste taktika nii 1211. aasta võitluses Turaida all kui ka nimelt Paala lahingus, kus muserdava rohkusega saksa väerinna parem tiib eestlaste nooltest-odadest üle külvati ja tiib selle läbi vapustati ning taanduma sunniti.

L. H. 21. 3 kirjutab Paala lahingu liivlaste lahingutiivast: „videntes lanceas crudeliter Estonum super se volantes“ — „nähes eestlaste nooli (odasid) lendavat hirmsa hooga üle enda“. Lancea otsekohene tõlge on küll oda, piik, kuid odasid ei saa lahingu alul kaugel olles nii „hirmsa“ hooga üle vastase peade visata. Oda tarvitatakse viskamiseks otsekohese sihi vastu ja mitte kaugelt. Eriti ei saa kogu rühm kaugele üle vastase visata odasid. Nooli vibutati, ammuti aga küll kaugelt, lahingu „sõlmimiseks“ kõrvalistelt küngastelt või väefrondilt vastase peade üle kõrgele, kust nad „rahesajuna“ alla sööstes teritatud metallotsaga võisid vastaste mehi ja ratsanikuhobuseid haavata.¹⁾ Kaitsemine nende noolte vastu tõi segadust vastase ridadesse: vastane oli sunnitud kilbi tõstma pea peale — noolte püüdmiseks, paljastades sellega keha odadele ning luues soodsa momendi pealetormamiseks, liigivõitluseks mõõkadega²⁾ (võrdle ka Delbrück op. cit.)³⁾

1) Saksa raskelt soomustatud rüütlitele ega hobustele ei olnud need nooled kardetavad, seepärast Paala lahingus sakslased neist ei kannatanud. „Eesti sõjanduses“ arendan ma seda küsimust täielisemalt.

2) Ka Turaida lahingus (15.3) tarvitavad eestlased sedasama taktikat: „lanceas super eos tamquam imbres mittant“ — „(maru)rahena lasevad nad nooled (= odad) üle nende (sakslaste).“ Pabst tõlgib: „Schieszen die Lanzen wie Regengüsse über sie her.“ Hansen tõlgib „imbres“ — „Platzregen“.

3) Ka eestlaste 1219. a. lahingu ja nogardlaste 1242. a. lahingu relvastuse kirjelduses Riimkroonikas paistab teatav sarnasus: Riimkroonika ütleb eestlastest (võrs 1083 jj): „Die ersten wol nach rume suchten von ir lande her. Vil brunien und manchen Helm den sah man leichten durch den Melm Uf stiegen und uf strase.“ — „Palju soomusriideid ja mõndagi kiivrit nähti helkimas läbi tolmu maanteil ning käikudel.“ Riimkroonika ütleb

Soome hõimkond alustas siin Peipsi Eesti kaldal uuesti täiel hool võitluse sakslaste vastu, mis oli Paala all — soome hõimude ühistunde puudusel¹⁾ — saatusliku löögi saanud. Seda viga taheti järgmistel aastatel peale Paala lahingut parandada a. 1219, eriti aga 1222.—1224. aasta suures eesti vabaduseliikumises.

1222.—1224. a. vabaduseliikumises on esimest korda, meie kroonika andmetel, näha teataval määral kavakindlust Nogardi rahvaste ja Eesti ühistöös poliitilisel ning sõjalisel alal.

A. 1222—1224, eesti vabaduseliikumise alul, kihutati sakslaste kaitsevæed Viljandi ja Tartu kindlustest minema. Need kindlustused antakse nüüd (26.8) Nogardist ning Pihkvast palgatud sõjaspetsialistide knjäsides-komandantide kaitsta ja kõvendatakse tugevasti nende kaitset ja varustust. Viljandisse asus komandandiks knjäs Varemara (27.) ja Tartu Vjätško (28. 3). Nendega ühes oli tulnud kahtlemata palju vabatahtlikka pagulasi eestlasi, peale Paala lahingut viie aasta eest ärapõgenenud eesti mõjumehi; need olid küll vastuhakkamise pea-õhutajad, nagu see kergesti arusaadav, mille pärast sakslased nende peale eriti vihased ning Viljandi ja Tartu langemisel sakslaste kätte — neid armuta poosid.

Kojujäänud eestlastest olid paljud sakslaste vastu leplikumad, „saksasõbralisemad“ (26. 9): nad peavad läbi-rääkimisi sakslastega. Viljandi langes 15. augustil 1223, peab arvama, nimelt nende sobitajate mõjul liiga vara Bernhard von der Lippe 8000-lise sõjaväe²⁾ kätte, andis alla liiga vara, kuna suured abivæed piiratuile Novgorodist, saksavastastelt sakalastelt appipalutud (20 000)³⁾ meest — Novgorodi knjäsi Jaroslavi juhatusel — hoopis ligidal olid! (27.₂ ja 27.₃)⁴⁾

Need kohalejõudnud Nogardi abivæed toimetasid omasoodu kättetasu nende sakalastest, kes süüdi Vil-

nogardlastest (värss 2216 jj.): „Sie wurten Bogen ane zal, Vil manche brunie wuneklick, ir banier die waren rich, ir helme di varen licht bekennt.“ — „Mõndagi palju soomusriiet ilusat kandsid nad; nende lipud olid rikkad, nende kiivrid helkisid.“

1) Nogardlased ei ilmunud mitte, kuigi eestlased olid nende toetust nähtavasti nõudnud.

2) 1223. a. maikuul olid saksilased Daani kuninga vangi võtnud, mille pärast saksa hoog suur ja eestlaste juures teatav kohmetus.

3) Vastaste väed on kroonikas harilikult liiga suured võetud.

4) Viljandi liiga varane allaandmine ja Svjätoslavi väärsamm tegi takistusi nogardlastele, ka Tartule õigel ajal abi anda (28.6).

jandi liiga varases langemises, allaandmises, saarlaste näpunäidete järele, kes siin saksa politika kasuks hässitades ning urgitsedes eksiteele viisid Viljandile appi rutanud, aga vähe hiljaks jäänud Nogardi abivägesid.

Viljandi allaandmisel 15. 8. 1223 oli tole-aegsete eestlaste silmas tegemist „äraandmisega“: isegi Läti Hendrik tarvitab viljandlaste resp. sakalaste kohta sõna äraandjad (traditores), kuigi teise erakonna kohta kui meie siin (28.3).¹⁾

Ent Viljandi allaandjaid ei või mitte nimetada äraandjateks, nagu saarlasi, kes kitsa omakasu — kaubateede pärast end rakendasid saksa politika vankrile.

Viljandi kaitsmisel a. 1223 sai sakalaste keskel piiramiskuste rõhumisel enamuse 15. augustil see poliitiline vool, kes Nogardi vastu oli.

* * *

Viljandi sündmuste selgitamiseks on tarvis valgustada üksikute eesti huvirühmade välispoliitilist orientatsiooni, nagu see kujunes varsti pärast Lembitu surma.

Harjulaste ja revelaste enamuse (osalt ka virulaste) otsis liitu Daaniga ning avatles a. 1219 daani kuninga Tallinna. Nad tegid kõvasti tööd ka teiste eesti mereproviintside kallal, et saada neid oma orientatsiooni. A. 1222 (26.2) ongi nad saanud saarlased niikaugemale, et need lubavad Daani kuningat ka Saaremaale. Seal lööb aga saksa orientatsioon (valdjalased!) saarlastes uuesti läbi saksa diplomaatide, peaasjalikult piiskopp Alberti diplomaatosavanna Dietrichi mõjusal töö! — ning Daani kuningas peab lahkuma Saarelt.

Rotalastest on üks rühm liidu poolt rootslastega (väga õige ja kaugelenägev orientatsioon!) ning avatleb Rootsi kuninga Lealesse (Lihula) (24.3). Teine rühm rotalastest hoiab saarlastega ühes sakslaste poole (21.5) ning ühes saarlastega teeb rootslaste viibimisele Eestis (Leales) kurva lõpu (24.3).²⁾

1) Pabst, lk. 328, tõlgib: „Missetäter von den benachbarten Landschaften und von Sakkala — die da gewesen waren Verräter u. Mörder ihrer Brüder.“ Sõna „und“ „von Sakkala“ ees on põhjendamatu. Kroonika Script. Rer. Livon. väljaandes on õieti: „malefici de provinciis vicinis de Saccala, qui fuerunt traditores et interfectores fratrum suorum.“

2) L. H. kroonikas paistab õige selgesti läbi sakslaste kahjurõõm rootslaste äparduse puhul Leales.

Sakalas ja Ugaunias hoidis üks vool lääne kultuuri poole, käies selles orientatsioonis võib-olla Lembitult ettekavatsetud sihis. Ei ole kahtlust, et võitluses lääne ja ida kultuuri pärast Lembitu ajal Eestis Lembit kindlasti soodustas lääne resp. rooma (ladina) kultuuri. Seks andis ta 1212. a. Turaida lepinguga suuri õigusi Sakalas rooma kirikule. Ja mõõndes a. 1215 Riia rahulepinguga eesõigusi rooma kirikule ka Ugaunias ja seda peale võidukat retke Riia alla, näitas Lembit kindlasti oma eelistust rooma resp. lääne kultuurile, kuigi ta sellega, eriti a. 1215 Riia lepinguga, tingimata ida (resp. Konstantinoopoli) kultuuri edustajaid, keda Ugaunias¹) küll rohkesti, eraldi aga nogardlasi kõvasti pidi ära pahandama ja kuigi ta sellega kergemaks tegi urgitemise saksa agentidele Nogardis enda (Lembitu) vastu Paala lahingu eel!

Kirjeldatud sakalaste orientatsioonist selgub, miks sakalased nogardlaste ilmumise puhul Eestisse a. 1218 (20.2) mitte nogardlastega kaasa ei läinud Riia vastu, kuigi neid selleks nogardlaste ja saarlaste agendid üles kutsusid (nagu ka teisi eestlasi), vaid Paala rahulepingu põhjal sakslastega rahu-vahekorda jäid, kuni rahuleping jõus (aastani 1219). Üksi saarlased ja harjulased olid nõus sel puhul (a. 1218) ühes minema nogardlastega Riiale pealetungimiseks, sest neil olid ühised huvid kaubateede asjus, mis nüüd hädaohus saksa tugevnemisega Riias peale Paala lahingut.

See 1218. a. nogardlaste retk Eestisse oli kavatsatud tugevaks pealetungiks Riiale ühes eestlastega. Kuid nogardlased ise, jõudes Võnnuni (22.4), lasksid endi peale sakslasi diplomaatiliselt²) mõjuda (rahaga!?) ning pöördusid äkki koju tagasi! Harjulased, kes pidid nogardlastega ühes Riia peale minema, ei leidnud nogardlasi enam eest (harjulastele nähtavasti ootamata) ning pöördusid koju, ja saarlased tegid, üksinda jäänud, muidugi tagajärjetu mere-retke Riia alla (22.8).

Silmas pidades seda Lembitu ja eestlaste (sakalaste) orientatsiooni, on väga arusaadav, et eestlased a. 1219

1) L. H. kroonika andmetest võib järeldada, et Ugaunias greekatoliku usulisi leidus, kuigi vähem kui Tolovas lätlaste keskel.

2) Nagu Svjatoslav a. 1223, peale daanlastelt „злата много взято“ (V. Reiman), daanlasi rahule jättes koju läks, nii võis see juhtuda Svjatoslaviga ka Võnnu all a. 1218: need palgalised novgorodi sõjaväe-ühemused olid üldse raha peale maiad. Novgorodlased kihutasid Svjatoslavi jalamaid minema.

suurel kättetasu-retkel¹⁾ Riia peale, mida Riimkroonika (833—1147) kirjeldab ülihuvitavais värves, üksi, s. t. ilma nogardlasteta välja astusid.

Sakalaste mainitud välispoliitilisest orientatsioonist selgub meile ka Lembitu tagasihoidlikkus abi asjus Nogardi poolt. Lembit ei tarvitanud mitte Nogardi sõjalist abi oma suurteks sõjakäikudeks Riia vastu ei a. 1211 (Lembit-Meeme retk) ega a. 1215.

A. 1212, raskel katkuaastal, jätab Lembit Nogardi Mstislavi abi tarvitamata, kui see ilmub Eestisse sakslaste retke puhul Järvasse, millega sakslane ähvardas Rotala-Nogardi kaubateed (15.7), ning organiseerib Eesti mereprovintsidest vastutõrje Riiale, sundides riiglasti Turaida rahule.²⁾ Polotski „vürsti“ abiga sundis ta äiapapa Vladimiri Pihkvast minema.

A. 1216, kui Lembitule kuulutatud ristiõda, pöörab Lembit sõjalise abi pärast Polotski „vürsti“ poole.

Otepää piiramiseks ja tagasivõtmiseks a. 1217 (veebruar) ühes saarlaste ja harjulastega appitulnud nogardlased ja pihkvalased olid osalt vähe soovitud aitajad, eraldi pihkvalased oma saksasõbralise knjäsiga. Need tegid pihkvalaste õhutusel sakslastega sel puhul lepingu, kus kaubateede küsimus pea-aineks (20.7—20.8), määrane leping osutus ebasoodus Lembitule ja ka Nogardile. „Tandem (Rutheni)³⁾ tertio die post conflictum colloquuti sunt cum Teutonicis, facerent tandem pacem post habitos tractatus cum eis“ (20.8).

See „vene“ knjäsidelt, küll saksa äia Pihkva knjäsi Voldehari kihutusel tehtud kaubaleping, poliitiline sobing sakslastega, ei leidnud ratifitseerimistei Nogardis (rahva-erakonnalt?) ega Sakalas Lembitult!! Me loeme 21.1: „Misit enim venerabilis praefatus Antistes nuncios suos tam in Nogardiam quam in Saccalam pro pace in Odenpe facta confirmanda. Qui . . . nec preces Episcopi, nec pacem Teutonicorum curantes, sed conspirebant cum Estonibus, et cogitabant consilio, qualiter Teutonicos oprimerent.“

Pihkvalased (knjäs!) olid nõus sakslastega eraldi sobima (22.8) a. 1218—1219, kuid nendega üksi sakslased rahu

1) Ma nimetan seda 1219. a. eesti retke Riia peale kättetasu-retkeks, sest et ta kohe peale Paala rahu lõppu sooritati ning et siin kättetasu Lembitu surma eest kahtlemata suurt osa etendas, nagu seda ka Riimkroonikast võib oletada.

2) Vaata selleks ka E. Kirj. 1922, lk. 223.

3) Eelmisest järgneb selgesti, et lauses subjektiks on „Rutheni“.

ei teinud. Piiskopp Albert saatis peale Lembitu surma a. 1220 kevadel saadikud uuesti Nogardi lepingu kinnitamise asjus — kuid tagajärjeta. A. 1221 saatsid nogardlased Otepää lepingu kinnitamata Riiga tagasi (25.3): „et remiserunt Rutheni rescriptum pacis de Plescekovae quae facta fuit apud Odempe“ — ning tungisid Riiale peale.¹⁾

Kas Lembit Paala lahinguks nogardlasi igal tingimusel appi oli kaubelnud, nagu L. H. kroonika väidab, ning 2 nädalat nende abi ootas enne lahingule minemist, on meie seniste arenduste põhjal väga küsitav. See lause L. H. kroonikas „expectabant adventum regum Ruthenorum diebus XV in Saccala“ — „ootasid 15 päeva Sakalas ruutsilaste (Nogardi ja Pihkva) knjäsede tulekut“ on sihilik — diplomaatiline: lausel on ülesanne põhjendada sakslaste ülisuurte jõudude mobiliseerimist Paala lahinguks Lembitu vastu; teiseks on lausel siht hässitada Rooma kirikut Lembitu politika vastu, kes appi palus greeka-katoliku²⁾ kirikut!

Me näeme: Eestis, eraldi Sakalas oli Lembitu ajal ja ka pärast teadev poliitiline vool, kes end sihikindlalt katsus orienteerida rooma (katoliku) kultuuri sihis!

Sakalas, eriti aga Ugaunias oli teine tugev vool, kes otsis liitu Nogardi föderatiivriigiga. See vool sai 1222—1224, vabaduseliikumise alul, võidu. Eesti anti Nogardi kaitse alla, kuigi Eesti Nogardist teatavasse rippuvusse oleks tulnud. Nogard andis omalt poolt knjäsid (spetsialistid) Viljandi ja Tartu kaitseks ja 20 000-lise abiväe. Muidugi nõudis Nogard seesuguse toetuse eest vastutasu: ei vanasti ega nüüd sooritata ilusate silmade eest sarnast abitoimingut. See on esimest korda, kus jutt võib olla Eesti sattumisest Nogardi hegemoonia piirkonda, kus Eesti päästmiseks ühine soome hõimude väerind loodi — saksluse vastu.

1) Järgmine nogardlaste rünnak Riia peale a. 1221 oli plaanitud nogardlastel sellepärast ilma eestlasteta — ühes leedulastega. Kuid leedulaste ühinemisest ei tulnud midagi välja — saksa osava vahelesegamise tõttu (25.3). Vsevolod pööris tühjade kätega (täis kotiga) Nogardi tagasi, kust ta varsti lahkuma sunniti. Nogard märkas väga hästi hädahoitu, mis tekkis sakslaste mõjulepääsmises Riias, sellega ka kaubateil, millest Nogard nii väga ära rippus, nagu tähendatud, sest et tatarid teed Mustale merele sulgema hakkasid. (Dshengis-khaan valitses 1206—1226). Sellepärast on arusaadav, et nogardlased alles nüüd 1221 Pihkvas 1217. a. veebruaril sobitatud rahulepingu tagasi saatsid — kinnitamata.

2) Tol ajal oli see suur süü, palju suurem kui nüüdsetel sakslastel eestlaste süüdistamine vene enamluses.

Kuid 1222—1224 äpardus see poliitiline sõjaline toiming järskude lahkkelide tõttu eestlaste eneste keskel, nagu nägime.

A. 1242, s. t. 18 aastat hiljemini, võttis soome hõimude politika võitluse uuesti üles. See löömine Peipsi jääl oli õieti 1222.—1224. aasta frondi ümberpaigutamine Tartu-Viljandi alt Peipsi äärde! Siin ei võinud enam olla kaksipidi-mõtlemisi üksikute hõimude vahel. Olid siin ju veel elus pagulased Eestist, nii 1217. kui ka 1219., eriti rohkesti aga 1224. aastast.

* * *

Knjäs Aleksander Nevski oli soome hõimude võitlustes 1239—1242 saksa-rootsi vastu ühinenud vägede juht, üksnes vormiliselt, — meeleliselt ei sobinud ta oma väega, äratades väes ja Nogardi rahvameelses ringis pahameelt oma politikaga ja tegumoega: ta oli liiga lahke Saksa ordu vastu ning liiga provotseeriv soome hõimude vastu ning just siis, kus kogu soome hõimkond — kurelased ja saarlased ning suurearvuline soome sugukond Nogardi piirides kihama läi Saksa ordu vastu.

Peale väe võitused Nogardi tagasi pöördunud, omandas ta teatava prestiiži ning autoriteedi, nagu ikka ning igal ajal väejuhid peale õnnestunud lahingut, kuigi lahingu saavutused mitte otsekohesed tulemused polnud juhi teost. Nogardi slavistide ning feodalistide toel tegutses ta siin despoodina.

Aleksander Nevski võimul olles võis Saksa ordu täiesti kartuseta olla nogardlaste suhtes ning võis kosuda 1240.—1242. aasta raskeist hoopidest.¹⁾

Aleksander Nevski politika tekitas Nogardis tugeva vastasrinnna rahvameelsete rühmis; ta sunniti lahkuma Nogardist lõplikult a. 1252. Nüüd asus Aleksander nogardlaste peavastaste linna Vladimiri, kus ta algas urgitsemist kõige inetumate abinõudega Nogardi vastu, selle iseseisvuse ning vabaduste hävitamiseks.

Nogardi vastu võimsama väljaastumise otstarbel pakub ennast Aleksander Nevski Mongoli khaani vasalliks! Khaan annab temale suure võimu, tagab temale suurvürsti eesõigused, lubab temale sõjaväelist abi, tingimusega, et ta oma ümbrusrahvailt, ka

1) Rutenberg I, lk. 197: „So hatte Livland bis zu Alexanders Tode mit Novgorod in Frieden u. lebhaftem Handelsverkehr gelebt.“

Nogardilt, maksusid sisse nõuaks Mongoli khaanide heaks. „Nogard ei olnud nii tugev, et enda vastu avatella tatarite suurt võimu. See maks sidus Nogardi suurvürsti isikuga, kes oli khaani ning (teiste) knjaside vahetalitajaks“ (Kostomarov op. cit., lk. 101). Aleksander türanniseeris nüüd päris „mongoli“ despoodina nogardlasi. Suur võis olla nogardlaste heameel Aleksandri surma puhul a. 1262.

Aleksander Nevski surm andis Nogardile võimaluse jälle jätkata a. 1240—1242 alustatud, kuid Aleksander Nevskilt paralüseeritud politikat Saksa ordu vastu. Aleksandri järeltulija knjäs Jaroslav pidi vanduma ustavust Nogardi „vanadele“¹⁾ vabadustele; knjäsi võimu piirati.

Saanud kindlustada oma sisemise rahu ning päästa oma konstitutsiooni, oli Nogardi esimestest tegudest ta väljaastumine Saksa ordu vastu.

Saksa ordu oli küll ise avatlenud nogardlasi — daanlaste vastu Eestis ning neile kahekordse vandega lubanud jääda erapooletuks Nogardi sõjas Daani-Eesti vastu.²⁾ Kuid kui Nogardi knjäs tuli a. 1268 — Virusse 30 000 (?) mehega, kelle hulgas 1241.—1242. a. eeskujul palju eestisõbralisi soome hõime, ning oma eelrühmad saatis Liivimaale Tartu piirkonda, siis oli sakslastele selge, mis neid ähvardas Nogardi väe võidu puhul. Saksa ordu ja Tartu piiskopi vägi algas kõige vihasemat võitlust ühes daanlastega nogardlaste vastu. Nüüd mängisid sakslased pea-osa nogardlaste tagasitõrjeks.

Rakvere all võideldi 18. veebruaril 1268 veriselt. Langes Tartu saksa piiskopp Aleksander, kes oli isiklikult võitlemas, mõõk käes. Nogardi allikad tõendavad, et nogardlased võitnud; saksa allikad kõnelevad suurest saksa võidust.³⁾ Igatahes pidid nogardlased Rakvere alt taganema, võitlemisest tagajärgi saavutamata. Saksa ordu sai hoogu ja 18 000 mehega tungib ta varsti Irboska-Pihkva peale, kuid ei suuda neid võtta.⁴⁾

1) Nogardlaste valitsuseviis põhjenes väga vanul kombeil, et olnud mitte Jaroslav Targa korraldus, nagu ajaloolased slavistid armastavad kinnitada. Klutsevski tähendab õieti knjäsi õiguste piiramise küsimuses: „условія, изложенныя въ грамотѣ Ярослава, были не нововведеніемъ, а завѣтомъ старины“ (II, lk. 74)

2) Karamsini järele Rutenberg I, lk. 198.

3) Nogardlased kaotanud 5000 (?) meest, sakslased ja daanlased 3000 (Rutenberg).

4) Saksa ordu oli Hansaga vormilise lepingu teinud 31. 5. 1268, kuid faktiliselt toetas ta ordu kahtlemata küll ka Rakvere all.

Need nogardi knjasi Jaroslavi sõjalised äpardused tõtsid Nogardi rahvameelseis ringes pahameele ta vastu: ta sunniti Nogardist lahkuma a. 1269.

Ära-aetud Jaroslav käib oma venna Aleksandri jälgedes: ta annab end Mongoli khaanide käsiliseks ning saab Nogardi vabaduste vihaseks vaenlaseks.

Toetudes mongoli sõjaväele, katsub Jaroslav a. 1270 Nogardi sõjaliselt ära võtta. Ent uuesti tõusid „laadogalased, karjalased, ingerlased, vadjalased, nogardlased ja pihkvalased väikesest suureni“ (Kostomarov I, lk. 103) Nogardi soome hõimude tolle-aegse poliitilise keskkoha kaitseks. Suudetigi ühisel jõupingutusel ka seekord päästa Nogardi vabadused. See näib siiski olevat olnud viimane soome hõimude ühine sõjaline jõu-avaldus oma ühise keskkoha kaitseks.¹⁾

Lõpmata aastakümneid väldanud pealekäimised Nogardile khaani käsiliste Moskva (Vladimiri) ning Tveri knjaside, absoluutse võimu harrastajate, poolt sundisid Nogardi lepingut otsima Saksa orduga Baltias (Kostomarov nimetab seda оборонительный союзъ). See leping osutus hauakiviks Nogardi „vabadustele“. Ta tegi Saksa ordu käed vabaks Daani-Eesti ülejäänud vabaduse kätkestamiseks. Eesti vabadus likvideeriti lõplikult 1343.—1346. aastani. Nogardigi päevad olid loetud: Nogardi tulurikkad kaubateed Tallinna ja Balti mere kaudu lähevad nüüd võimsa Saksa ordu ja Hansa kätte, kes sellest varsti rasvastub. Nogardi rikkad kaubateed lõuna poole olid juba nihkumas Moskva-Tatari feodaal-võimkonda. Kõigilt poolt hakati nüüd vaesenenud ja selle tõttu nõrgenenud Nogardi endisi rikkusi „üle võtma“.

Suure-Nogardi võimu lagunemisel, selle suure karu²⁾ nõrgenemisel hakkasid naabrid aegsasti ta kasukat jagama. Karjala järele sirutas käed Daani kulul tõusev Rootsi. Just Eesti viimse vabadusevõitluse aastate ajal (1343—1346)

1) Mongoli khaanidega said nogardlased hakkama, aga nende käsilistega mitte. Khaan Batu hävitas vürstide pesad, aga Nogardi jättis ta puutumata, kuigi ta 1238 Nogardi alla oli jõudnud. Ei saa tagasi tõrjuda väidet, et Mongoli khaanid soome hõimudega sõbrustasid: mordvalased Nishni-Novgorodi ümbrusest löid lausa mongollaste poole ning olid khaani vägedele teejuhiks. Ka a. 1380 Kulikovi lahingul ei toetanud nogardlased Dmitri Donskoï'd — tatarlaste vastu.

2) Huvitav on, et Nogardi, Permi vappides, kui nad liideti Moskva alla, leidub karu, soome hõimude üks pühadusesümbolitest (nagu lammast on kristlaste sümboliks).

kestis äge võitlus Nogardi ning Rootsi vahel Karjala pärast, milles Karjala rahvas ning maa kõvasti kannatas.

Moskva urgitses Nogardist lahti endised Nogardi maad Põhja-Väina ümber ning Vjätka. Põhjamaade metsade- ja jahirikkuused juhiti sellega Moskva kaudu, rikkus nihkus ära Nogardi teilt Tatari käsiliste Moskva knjaside kaudu Mongoli khaani piiridesse.

Aleksander Nevski¹⁾ poeg Daniel (1263—1303) ning selle pojad Juri ja Ivan (1328—1340) on Moskva jõu põhjendajad ning Nogardi rahvavalitsuse hävituse algatajad. Juri võitis khaani poolehoiu, heites abiellu khaan Usbeki tütre Kontšakaga. Oma esiisade Kiievi knjaside Vladimir Püha ja Vladimir Monomahi eeskujul, kes Konstantinopoli riigipea suvereenset võimu nihutasid endale abielusobitustega, muretsesid Moskva „vürstid“ endile Tatari riigi ja Konstantinopoli riigi (Ivan III) suvereniteedi abielu-politikaga. Õiged politikamehed teavad hinnata usu ja rahvuse väärtust. Osava ärimehena oskas Ivan Kalita („kalita“ — tatari keeli rahakott, kalits) ära kasutada khaanide nõrgenevat võimu Moskva kasuks alaliste sõitudega „rahakoti“ saatel khaanide juurde, et neid ära osta. Kui Kalita ka veel Kiievist ära-aetud metropoliidi Makari Moskvaga sidus, oli Ivan Kalita teinud Moskva nii rahalise kui ka vaimlise, usu keskkohaks, kust nüüd süstemaatiliselt hakati Vene riiki ja „vene“ usku looma. Nogard, soome hõimude ja greeka-katoliku usu keskkoh, hävitati: Nogard sai Novgorodiks.

Prof. Milkovicz'i²⁾ järele toimetati seda Moskva võistlejate hävitamist „haarsträubende Niedrigkeiten“ abil. Kuid loodi Vene impeerium. Me võime siin meelde tuletada oma väiteid Saksa ordu edasitungimise puhul Eestisse:³⁾ imperiastlik suurriik kujuneb hoolimatul enda maksmapanemisel.

Vene „vürstid“ olid õppinud Konstantinopolis valuuta väärtust riigi kujundamises ja „inimeste“, „rahvaste“ hinda juba siis, kui nad orjadega laialt kauplesid Konstantinopoli, Rooma ja Aleksandria turul.

1) On tõesti ajaloo pilge, et praegugi veel Eestis paarsada tuhat eestlast vähemalt kord nädalas langevad põlvili pühalikus aukartuses Aleksander Nevski nime juures!

2) Helmolt, Weltgesch. Bd. VI, lk. 159.

3) Eesti Kirjandus 1922, lk. 302 ja 306—307.

Väga kujukalt kirjutab vene slaavi võimumeeste (vürstide) orjaärist Klutševski¹⁾: „Kiievi vene majandusline heakord seisis XI ja XII aastasajal orjapidamises. XII aastasaja keskel laienes seal orjapidamine määratu ulatuseni. Juba X ja XI aastasajas oli ori venelaste pea-väljaveoaineks Musta mere ning Volga-Kaspia turgudele. Tolle-aegne vene kaupmees ilmub igale poole tingimata oma peakaubaga — orjadega. Idamaade kirjanikud X aastasajast kirjeldavad meile elavais värves vene kaupmeest, kes hangeldab orjakaubaga Volga jõel. Volga basaarel Bolgara ning Itila linnas kaubeldes seadis ta lauad-letid üles, mille peale ta välja ladus oma elusa „tavaari“ — orjad. Sellesama kaubaga ilmus ta ka Konstantinoopolisse.“

Selgeks tunnistuseks on see dokument, et slaavi mehed oskasid elada uhkelt ka ilma produktiivse tööta. See oskus tuli neile eduks. Byzantioni impeeriumi teenistuses olid nad õppinud hindama raha kui võimu ja feodaalkorda, õigemini röövkapitalistlikku korda Byzantionis, „kus kõik elanikud rühkisid ühele ideaalile, nimelt rikkusele“²⁾ (1000. a. ümber), kus väärtuste loomine tööga oli vaid lihtsate rahvaste asi.

Moskvas oli neil nüüd võimalus tatari võimu abil sõjaliselt saamatuid,³⁾ aga majandusliselt jõukaid soome hõime „ära kasutada“. See annab venelastele võimaluse ilma tööta laialt elada kuni 16. aastasajani, kus Rootsi võim neid vähe tagasi tõrjub, eestlasi oma kaitse alla võttes.

Klutševski, nimetades venelasi „linna“ inimesteks, on õieti tabanud nende üldist kultuuriorientatsiooni Vene impeeriumis. Nad lõid suurlinna ebakultuuri Byzantioni eeskujul (Kiiev, Moskva, Peterburi): maaale nad ei ulatunud. Slavistid tõid suurlinna kultuuri ja suurlinnu soome hõimude rahvavalitsuslisele maa-alale; sellega lõid nad läbi. Suurlinn on nagu alkohol: ta veetleb, temaga saab hingesid püüda, kuigi ta neid hingesid hävitab; ta annab, nagu alkohol, valitsejatele sissetulekuid — ilma „tööta“.

1) Ключевский, Курс Русской истории, СПб. 1918, lk. 338 jj.

2) Brooks Adams op. cit., lk. 113.

Nad tundsid Byzantioni põhimõtteid ja tema võimualuseid. A. 968 vastasid Byzantioni riigimehed Saksa keisri Otto ähvarduste peale: „Rahaga, mis meil olemas, saadame kogu ilma rahvad tema vastu sõdima, ning murrame teda nagu savist potti, mida ei saa enam kokku seada, kui ta kord on purustatud“ (Helmolt VI, „Byzanz“).

3) Põlluharijate ja kaupmeeste sõjalist saamatust on väga hästi valgustanud ning põhjendanud Delbrück op. cit., niisama geniaalne Brooks Adams tihti meilt mainitud teoses.

Slaavlased töid Konstantinoopoli suurlinna-atmosfääri soome hõimude maale: kirglik elu, usklik joovastus, kõrge kunst, lahke läbikäimine ja vähene produktiivne töö, aga teiste töövilja osav ekspluateerimine — impeeriumi valitsejate „jumalikul“ eesõigusel, milleks neil oli omatehtud (Moskva) kiriku õnnistus.

Vahekorda Moskva ja Nogardi poliitilise ja elulise kõlbuse vahel on hästi tabanud tuntud reisija Herberstein, kes (a. 1515—1550) kirjutab: „Novogardia gentem quoque humanissimam ac honestam habebat, sed quae nunc, procul dubio peste Moscovitica, quam eo commeantes Mosci secum invexerunt, corruptissima. — Novogardias oli kord väga sõbralik-inimlik ja aus rahvas, nüüd aga väga ära-rikutud; seda on teinud Moskva korrupsioon, mille moskvalased endaga ühes on toonud.“

Pihkvalastest kõneleb parun Herberstein oma silmanägemise, oma kogemuste põhjal, sest et ta sealt paar korda läbi sõitis, ning nende andmete najal, mida ta virgasti kogus: „Pihkva on Moskva dominioonidest ainuke linn, mis on ümbritsetud müüriga. Linn on jaotatud nelja ossa, igaüks piiratud oma müüriga. Selle valitsuskonda kutsuti rahva suus Pskov või Obskov. Ta oli õige laialine ning oma erilise jurisdiktsiooniga. A. 1509 võttis Ivan Vassiljevits linna ära mõne preestri äraandmise tõttu ning sundis nad orjusikkesse... Pihkva rahva pillutas ta laiali asumaadesse ning saatis moskvalasi nende asemele ja hävitas täiesti nende vabadused. Sellest selgub, et peenemate ja järjelikult ka korralikumate (kindly) Pihkva rahva kommete asemele toodi sisse moskvalaste kombed, mis on korumpeeritud (debased) igas mõttes. Pihkvalaste asjaajamises oli ustavus, korralikkus ning lihtsus (integrity, candour and simplicity). . .“¹⁾

Siin ei ole muidugi üht rahvust tahetud halvutada, teist ülistada, siin on Herberstein süsteeme hinnanud. Herberstein oli kogenud diplomaat ja aristokraat. Mis ta kirjutab Moskva tsaari ümbrusest, on heatahtlik objektiivteet; ei ole mingit põhjust arvata, et oleks ta vähem objektiivne Novgorodi ja Pihkva endiste olude arvustamisel. H. oli palju käinud ja palju näinud nii rahvaid kui ka valitsusi, tema võrdleval märkusel on seda enam kaalu.

1) Herberstein op. cit. II, lk. 27 ja 30 (inglisekeelse tõlke järele).

Me võime kergesti kujutella, määrane korrupsioon oleks sündinud „paganausulises“ Jaapanis, kui a. 1905 venelased seal oleksid oma „õigeusu“ ja valitsuse suutnud maksma panna!

Mis Herberstein ütleb „endise“ Nogardi ja Pihkva kohta, maksab vist ka teiste endiste rahvavalitsuse maade (Eesti) kohta. Aastasade jooksul väljakujunenud kultuur ja kombed neis mais nihutati paigalt veel rändamisajajärgul olevate slaavlaste läbi, kes teel igal pool võtsid, mis tol ajal kasulik: Byzantionist usu ja tataritelt valitsuseviisi, soome hõimudelt maa ja varanduse. Neil ei puudunud politiline tarkus, mis tarvilik imperialistliku riigi loomiseks.

Kui Türk Konstantinoopoli a. 1453 ära võttis, olid mongoli võimul ja jõukusel jalad alt ära löödud. Tatari võim lagunes kiiresti ilma välise rõhuta. Moskva „võttis üle“ endise Tatari „riigipäranduse“. Ilma suure vaevata tegi end Ivan III tatarlaste peavõimust vabaks¹⁾ (Milkovicz op. cit.).

Nogard ise ja rahvavalitsus hävitati hoolimata 1471.—1480. a. Vooride viisi veeti kulda ja muid väärtasju Nogardist Moskvasse. Suurt osa etendas Nogardi ja Pihkva hävitamiseks Moskva tsaaride kirikuvõim.

Konstantinoopoli langemisega Türgi kätte olid Moskva kaubateed Musta merde kinni. Ivan IV oli sunnitud otsima väljapääse-teid merele. Ta katsus põhja Valge mere kaudu inglaste abil kaubelda. Sellest aga ei saanud asja, sellepärast algas ta pealetungi Balti maile pääsmiseks Balti merde (Albrecht Wirth, Geschichte Russlands, lk. 87—89).

Nogardi saatus oli soome hõimude saatus. Meie oleme sellepärast jälginud väga kokkuvõtlikult nende ühist võitlust: Eesti kuulus veel 12.—13. aastasajal soome hõimkonna ühispoliitika piirkonda, oli seotud selle saatusega. Nogard tegi fataalse eksisammu, keeldudes appi tulemast Lembitule Paala lahingu puhul. Paala lahing oli otsustav soome kogu hõimkonna tulevikule. Seda eksisammu suutsid soome hõimude ühised jõupingutused aastatel 1224, 1239—1242 ja 1270 üksnes vähe tasa teha. Nogardi kaotus oli jäädav: greeka-katoliku usku soome hõimud Nogardi ümbruses venestusid Moskva mõjul. Pääsesid uuele elule need soome hõimud, kes sattusid Lääne-Euroopa renessaansi vabastava mõju piirkonda: Soome ning Eesti. A. 1919 andsid nad uuesti teineteisele kätt Moskva võimu pealesurumise vastu!

* * *

1) Lahingu Sarai all on slaavi ajaloolased teinud mingisuguseks suureks pöördepäevaks: Ivan III ei sõandanud tatarlasi rünnata. Kuu aega seisis vene-tatari väed üksteise vastas sõdimata — kuni viimaks lahkusid (Milkovicz op. cit., lk. 163).

Eesti lõunapoolse naabrina oli Pihkva seotud Nogardiga. Ent õige laialisel autonoomial seistes talitas ta tihti omapead, nagu Karjalagi. Nii võis siin a. 1212—1217 tegutseda saksasõbraline knjas Vladimir Eesti vaenlasena, kuni Lembit ta Pihkvast lahkuma sundis. Kuid ta tuli jälle, ja a. 1216 ning Paala lahingu eel oli ta Saksa poliitika kasuks töötamas.

Pärast Saaremaa merevõimu langemist 1228. aastast peale tõusis saksasõbraline vool Pihkvas vägevaks ning mängis Pihkva, nagu nägime, sakslaste kätte. Saksa mõju jäi Pihkvasse ka 1242. a. lahingust hoolimata püsima vahelduva mõjuvõimuga.

Kui Leedu võim kasvas XIII aastasaja keskelt peale, sattus Pihkva a. 1266 Leedu mõju alla, kus leedu mees Dovmont Pihkvas hea eduga valitses 35 aastat (1266—1291). Kuid Leedu mõnede valitsejate saksasõbralisus ei lasknud ka Pihkvat saksavastastelt suurema tagajärjega toimetada.

Alles siis, kui Gedimin, Saksa ordu lepinglane, a. 1341 suri saksa kuuli läbi, võttis Gedimini poeg Leedu vürst Olgerd Pihkvas ohjad oma kätte: algas saksavastane liikumine nii Leedus kui Pihkvas.

Just see Olgerdi võimulepääsmine Pihkvas näib eestlaste lootusi tiivustanud ning Harju mässu tekkimise üheks motiiviks olevat: Harju mässu puhul, ka enne seda, pöörasid eestlased Pihkva ja Leedu poole abi pärast.

Balti Saksa ordu meister Burchard von Dreylöwen kartis Leedu toetust eestlastele oodatava Harju mässu puhul. Gedimini surmaga kaotas Leedus Saksa leping oma jõu. Sakslased katsuvad takistada eestlaste-leedulaste koostööd. A. 1343 võib Preisi ordu meister kirjaga Dreylöwenile teatada: „ta ärgu kartku“, sest Preisi ordu vägi ühes Ungari ning Böömi kuningatega ning burgundlastega on tulnud Leedut kimbutama.

Igatahes Harju mässu hakatusel näib Eesti-Leedu diplomaatiline koostöö tagajärgi annud olevat: Dreylöwen oli Pihkvast sissetunginud vaenlast tagasi tõrjumas, kui mäss Harjus a. 1343 jüriööl lõkkele löi.

J. Luiga.

Dr. Fr. R. Kreutzwaldi religioosne ilmavaade.

I.

Dr. Fr. R. Kreutzwaldi toodangu, elutöö ja ilmavaate käsitlemine ja eritlemine on olnud seni kahtlemata — pealiskaudne. On koguni vähe sellesse süvenetud, vähe seda uuritud ning selgitatud. Ja kui seda ka on tehtud, siis enamalt jaolt ühekülgsest puudutades peaasjalikult Kreutzwaldi kui „Kalevipoja“, „Lembitu“, „Viru lauliku laulude“ jne. autori tähtsust, tegevust ja vaateid. Meie austame eriti Kreutzwaldi veel kui ärksamast ning intelligentsemast eesti rahva poega, kes juba mineva aastasaja teisel poolel unistas vabast Eestist ja seda ka oma vaimusilmil nägi: „Kaugelt näen kodu kasvavat.“

Ainult mööda minnes on silmas peetud ka Kreutzwaldi usulist ilmavaadet, tema usulisi arusaamisi ning elamusi. Aga ometi andis tema ristiusule enese kui ka kogu eesti rahva edenemise suhtes nii suure tähenduse ja väärtuse, et see põhjalikumast ja igakülgsemast eritlemist ära teenib. Ei sünni see, siis jääb Kreutzwaldi isik meile poolikuks.

Fr. Tuglas peab oma kirjutuses „Lembitu“ Kreutzwaldi panteismini ulatava deismi poolehoidjaks, tehes otsuse kerge käeliigutusega ainult „Lembitu“ põhjal, jättes kõrvale Kreutzwaldi muu toodangu. Ta kirjutab: „See on panteismiga värvitud deismi õpetus, õigemini meeoleolu, mis Kreutzwaldi vanadusepäevade elu-usk näis olevat ja mis on nii „Rahunurme lillede“ kui ka „Lembitu“ valitsev tendents. Kreutzwald on omandanud oma õppeisade deismi, selle avaldusi antiik-ilmast ja meie romantiseeritud paganuselajas nähes.“

M. Linnasaar karakteriseerib oma raamatus „Lembitu sündimine“ Kreutzwaldi usulisi vaateid jälle järgmiselt: „Lembitu hinge kolmas põhitoon on tema sügav usuline tunne. Punase lõngana käib tervest teosest läbi Lembitu Jumala otsimine. Ilma Jumalata ei võid Lembitu elada. Kui talle selgub, et need jumalad, keda Uku preestrid kuulutavad, ainult tühi mõttekujutus on, siis loobub ta neist ja hakkab ise tõsiselt Jumalat otsima. Ta otsib teda taevas, otsib iseene sees, otsib looduses. Talle ei ole küllalt usukommete täitmisest: ta otsib elavat Jumalat, kellega ta võiks ühineda.“ Kui tõsiasjaks lugeda, et Lembitu on Kreutzwaldi enese vanadusepäevade ilmavaate kehastus, siis oleks nimetatud

tsitaadis avaldatud M. Linnasaare arvamine maksev ka „Lembitu“ autori kohta.

Villem Reiman võtab oma kirjutuses „Friedrich Reinhold Kreutzwald“ viimase usulised vaated järgmiselt kokku: „Kreutzwaldi usk on selgituseaja usk, kindel Lootus Jumala isa peale ja tegelik armastus inimeste vastu, keda rahvusevahed ei lahuta. Usutunnistuse eriõpetusest ja dogmadest Kreutzwald ei hooli. Kui kodumaa kirikut mulluse aastasaja keskel usupuhastuse aluse peale jälle kindlamini rajati, ei võinud ega tahtnud tema järele tulla. Vanemate õpetajatega ratsionalismi-ajajärgust pidas tema ustavat sõprust otsani.“

Ligikaudu sedasama, mis V. Reiman, väidab ka M. Kampmann¹⁾. „Kreutzwaldil on sügavad usulised tunded,“ kirjutab ta, „mis iseäranis vaimulikkudes lauludes ilmsiks tulevad. Kreutzwaldi usk ei ole mitte teatavate dogmade ja ususüsteemi seletamine, seesugust õpetamist tema vihkab!“ Tema „Rahunurme lilledele“ jätnud konsistoorium esmalt trükiloa andmata, sest neis lauludes nimetatavat Jeesust targaks. „Kreutzwaldi usk on,“ jätkab M. Kampmann, „kõrgemate tundmuste avaldus — nii siis täiesti romantlik, sest luule ja usk jooksevad romantikul tihti ühte, luule on produktiivne usk.“ Sügavate usutunnete peale vaatamata ei olevat võinud Kreutzwald ratsionalistina kiriku dogmadega ega nende kuulutajatega sõbrustada. Tema elupüüd olnud rahvaharidust tõsta ja mõtlemisjõudu kasvatada. Siinjuures põrganud ta niihästi kiriku dogmadega kui ka pietismi edendavate õpetajatega kokku, kes ilmlikust teadmisest ja mõistuse harimisest arvasid kirikule kahju tõusvat. Ratsionalistlikud vaated lahutanud Kreutzwaldi kiriklastest ja nende poolehoidjatest; sellest siis ka tulnud, et ta vagatsevat ja kiriklikkust kuulutavat Jannsenit ei olevat võinud sallida. Nii lühidalt M. Kampmanni arvamine.

See oleks peaaegu kõik, mis me eesti kirjanduses Kreutzwaldi usuliste vaadete ning arusaamiste kohta võime leida. Kui neid arvamisi üksteisega võrrelda, siis selgub, et neil kõigil on ühine joon, — Kreutzwald ei pea kiriklikust dogmast lugu ja läheb sellest mööda. Teiseks konstateerivad kolm viimast autorit tema juures sügavat usulist elu ja tundmusi ning kolmandaks, et Kreutzwald „otsib elavat Jumalat, kellega ta võiks ühineda.“ V. Reiman

1) „Eesti kirjanduseloole peajooned“. Näidete varal seletanud M. Kampmann. Teine jagu, 1913, lhk. 45.

näib eitavat panteistlikku külge, kuna aga Fr. Tuglas ja M. Linnasaar siin käsikäes käivad. V. Reimani järele on Kreutzwald vanemate õpetajatega ratsionalismi-ajajärgust ustavat sõprust pidanud. M. Kampmann rõhutab aga Kreutzwaldi usulist külge. —

Ei ole lugu parem ka Kreutzwaldi noorpõlve edemislooga, mis samuti söõdis ja palju vaeva nõuab, enne kui lugeja silma ette võiks kerkida ümbrus ja mõjud, mille keskel noormees võrsunud kandvaks isikuks eestlaste hulgas. Teame napilt, et ta sünnib Jõepere mõisas Kadrina kihelkonnas 14. detsembril 1803 (vana kal. jär.) orjalapsena. Tema vanematel ei ole veel nimegi. Alles hiljemini hakatakse ta perekonda Ristmetsaks hüüdma, millest pärast Kreutzwald sai. Mõisas jutustab vana mõisateener Kotlep poisikesele Kreutzwaldile muinasjutte eesti minevikust, Kalevipojast, rehepappidest jne. 12. eluaastal viiakse ta Rakvere köstri Gööki kooli. Seal jõuab noor Kreutzwald hästi edasi. Omandab saksa keele. Hiljemini, 1819. a., kui orjadele vabadusekoit tõusis, asuvad ta vanemad Hageri kihelkonda Ohulepa mõisa elama. Kreutzwald peab vanemate kehvuse pärast koolist ära jääma. Ohulepas saab ta „toapapa“ Fischeriga tuttavaks. Viimane jutustab temale muinasjutte, nagu varemini Kotlep. „Toapapa“ peab ühtlasi külatohtri ametit ja laseb inimestele vahel aadrit. See viimane tegevus on vahest olnud tõukeks, et Kreutzwaldil tahtmine tekkis arstiks õppida. Ohulepas tutvub ta veel vennastekoguduse hoolekandja Gengega, kes noormehele nõu annab kooliõpetajaks õppida. Õpetamisega leiba teenides ja ise edasi õppides sooritab Kreutzwald 1825. a. gümnaasiumi lõpueksami ja astub otsekohe Peterburi sõjaväe-arstiteaduse akadeemiasse. Dekabristide rahutuste lahtipuhkemisega lahkub Kreutzwald Peterburist ja jätkab arstiteaduse õppimist Tartu ülikoolis. Viimase lõpetab ta 1832. a. ning asub Võru linna arstikohale, kus ta arstina tegev on ligikaudu kuni surmani. Sureb Tartus 13. aug. 1882.

Aga kes Kreutzwaldi usuelu süvendamiseks ja kujundamiseks kaasa on aidanud, kas tema vanemad usklikud või vähe usklikud olid, missugune mõju köster Göökil ja vennastekoguduse hoolekandjal Gengel tema usulise ilma-vaate arenemise kohta on olnud, seisab saladusekatte all. Jääb üle oletada, et Genge vahest ka noore Kreutzwaldi usuelu süvenemiseks tõuke andis, nagu ta ergutas teda edasiõppimisele. Ei ole võimalik ka dekabristide mässu

mõjuavalduselt linikut Kreutzwaldi isiku ja tema usuliste arusaamiste kohta tõsta, nagu sedagi, kuivõrt ta oma õppimisaastail usulistest küsimustest huvitatud on olnud ja nendega tegemist teinud. Me võime küll konstateerida Kreutzwaldi toodangu põhjal, et ta ilmavaade vastavalt ajale religioosset ilmet kannab. Arenemise tee ja põhjused selleks nõuavad alles põhjalikku uurimist.

A. Jürgenstein karakteriseerib oma kirjutuses „Kreutzwaldi vabameelsus“ Kreutzwaldi kõige pealt kui üksildusearmastajat ja vaimlise aristokraatia poole kalduvat iseloomu, „kes igapäevast elukära ei armastanud, suurest hulgast ega selle arvamisest palju ei hoolinud“. Fr. Tuglas nimetab Kreutzwaldi „teravast eritlusvaimust juhitud intelligendiks ja süvendunud luuletajaks, kes „Lembitu“ on kirjutanud“. V. Reiman rõhutab Kreutzwaldi ligimesearmastust ja kohusetunnet. „Arstiametis,“ kirjutab ta, „ehtisid Kreutzwaldi haruldane iseene-salgamine ja ustavus. Kui ma sügisel (1903) Võru laulupeol käisin, tuli igal pool Võru rahva seas otse liigutavat tänumeelt ja armastust Kreutzwaldi kui arsti vastu ilmsiks, ehk see tegevus küll juba 30 aastat selja taha oli jõudnud. Kreutzwald vaadanud nii vähe raha peale, et vaesemaid alati tasuta aidanud. Püüdnud tänulik hoolealune siiski oma tänu avaldada, siis olnud kohe tuli takus: „Kelleks Teie mind õieti peate ja seda mulle julgete pakkuda? Kas arvate mind rõõvliks, et ma Teilt Teie leivapalukese riisun?“ Et pahandatud inimesi lepitada ja majapidamises mitte kibedasse puudusse jääda, olnud Kreutzwaldi abikaasa sunnitud tagauksest seda siiski vastu võtma, mis mees eesuksest välja visanud. „Inimese armastus ja heldus on arsti elukutse hing,“ ütles Kreutzwald ühes kõnes, kui tänulik Võru rahvas tema 70. sünnipäeval teda tõrvikutega teretamas käis. — Kuldne oli ka Kreutzwaldi ustavus. Kus keegi kallimeelne inimene tema südame oma poole oli võitnud, seal ei kokkunud tema ühegi ohvri eest tagasi. Kord kuulis ta Tartus, et ühe sõbra abikaasa Võrus suremisel haige olevat. Kreutzwald ise oli külmetamise pärast mitu päeva sängis pidanud mööda saatma. Aga kohe kargas ta sängist välja ja läbi niiske, külma õõ sõitis 75-aastane vanarauk põhjatute teedega kadripäeva aegu Võrru. Kolm päeva ja kolm ööd seisis ta liikumatult haigevoodi ääres, kuni sõbra abikaasa surma suust oli välja kistud. Kui teda tänati, läks tema kurjaks: ta olevat teinud seda, mis iga teine ka oleks teinud, mis iseenesest mõista olevat! — Nii oli Kreutzwald, nii kui tema elu juhtsõna, mis ta Goethe

salmidest oli valinud: „Aus olgu inimene, aitamiseks valmis ja hea.“¹⁾

Dr. Fr. R. Kreutzwald, olles arst, elades ajajärgul, kus loodusteaduse suured saavutused otsaga ka Eestisse ulatusid ja teadusele rajatud ilmavaate õpetus ning kasvatus inimesi usu vastu külmaks tegi ja tast eemale tõukas, on aga arenenud sügavaks religioosseks iseloomuks, küll oma aja vaimus, sulatades oma usulisse ilmavaatesse suurel määral loodusteaduse poolt saavutatud teaduslisi varasid. Selle ajavoolu iseloomustuseks ja valgustuseks olgu tema kaas-aeglase Juhan Kunderi (†1888) sulest allpool-järgnev filosoofiliseladiline kirjeldus:

„Põllumees ja käsitöeline vaatavad iseäranis oma töö kasu peale, ning selles tükis on neile loodus kõige tähtsam. Õpetatud mehel on ta jälle teises tükis tähtsam. Kunstnikul on ta oma ilurikkuse poolest kõige tähtsam. Luuletaja soojendab oma südant looduse rahulise elu ja lillede ilu varal. Teadusemehe silm otsib jälle looduse seadusi üles, mille järele elukad ja taimed käivad ja õhk, vesi ning taeva tähed rändavad. Vaga, usklik vaim läheb aga looduse sügavamasse südamesse ning otsib siit jumaliku olemise ilmumist, tema elu ja tegu, kus tal muude asjadega midagi tegemist pole. Kõigil neil seisukohtadel on oma õigus, sest nende otsitav asi on looduses leida, kellega inimene vastastikku astub. Kui meie aga paljalt ühe neist nimetatud seisukohtadest ära valime ja üksnes tema peale rõhku paneme, siis eksime ehk saame ühekülgseks. Meie ei või mitte üksi materia, ei ka üksi vaimu seisukohast loodusega ennast tutvustada, vaid mõlemad seisukohad peavad end ühendama, ning nende üle seisku siis usu seisukoht, kus inimene kui looduse kuningas, aga ka kui looduse seaduse all seisev liige, temaga käsikäes astub... Inimesel on vaim, hing ja ihu; sedasama leiame ka, kui ka alamal seisujärjel, loodusest. Siin ilmuvad Looja olemine ja vaim, tema jõud ja olu, tema mõistus ja tarkus, tema süda ja tundmine. Nad laotavad end kui imesuur elu- ja kevadevald terve looduse üle ja ees laiali ning koguvad end inimese kuju sisse — nagu valguse jooned päevaklaasi läbi — kokku, ning inimene on selle suure päevaklaasi tulipunkt, kelle sees Looja vaim ja hing ja ihu jälle end tagasi kujutab. Sellepärast teeb ka Looja vaim meile looduse lahti, nii et meie tema

1) V. Reiman, „Kivid ja killud“ I, 1907, „Friedrich Reinhold Kreutzwald“.

loomise kirja lugeda ja enese sisse vastu võtta jaksame, ning seesama jumalik vaim inimese sees on riist, kes tema rinna looduse vastu lahti teeb... Peale materiaalse ja vaimliku seisukoha peab inimesel looduse vastu veel usklik seisukoht olema. Meie vaim võib loodusega küll tuttav olla ja tema sisse tungida, aga usklikka asju ometi tema seest mitte otsida. Sel kombel jääb loodus meile mõistatuseks ja meie ei saa ometi kaugemale kui selle teaduseni: üks asi on arusaamata, see on see, kust kõik looduse seadused ja sündimised, elu algus ja väed välja voolavad ja kuhu kõik elu tagasi pöörab. Meie peaksime viimaks ometi kõik omad uurimiste seadused ja mõttetööd ühe suure küsimismärgi külge üles pooma. Sellesse olekusse paigale jääda ei ole mitte võimalik. Meie peame kas Looja vaimu sisse uskuma või meie peame materialismi jüngriteks saama.“ „Loodus,“ jätkab ta, „on jumaliku väe ilmutamise koht. Iga looduse vägi on üks loojalik jõud: looduse olused, tuli ja vesi, tuul ja pikne on Looja Isa teenrid. Meie ei ole looduse sisu, tema südant ja hinge veel mitte leidnud, kui meie mitte tema jumaliku keskaiga sisse ei tungi, mis tema liikumise ja elu vedru on. Iga põrmuterakene, kelles üks looduse jõud aset peab, on jumaliku jõuga ühendatud. Ja mida kõrgem keegi elu, seda enam saab jumaliku vaimu elu ja liikumine tema sees avalikuks ning sünnitab ühe keskaiga, kust tahtmisjõud välja hoovab.“

Selles väljavõttes väljendatud mõtteid, vaateid ja arusaamisi looduse, teaduse ja usu kohta võib rohkemal või vähemal määral ka Kreutzwaldi juures konstateerida. Juhan Kunder väljendab seda kõike rohkem süsteemina, kuna Kreutzwaldil see avaldub kas luuletöis, kirjades või teistes kirjutustes. Vahe paistab küll see olevat, et esimesele loodus ja looduseteadus, teisele aga usk oma mitmekülgsede eluavaldustega primäärne tahab olla. Kunderi ilmavaade on rajatud looduseteaduse saavutuste peale. Kreutzwald ehitab aga oma ilmavaate usutõdedele, kasutades selle juures looduseteadust kui abinõu.

II.

Ristiusule annab Kreutzwald rahva ja üksiku indiviiduimi elus suure väärtuse ja tähenduse. See on temale teguriks ning jõuks, mis rahva kultuurilist edenemist jõudsasti edasi kannab ja iga isiku täisele vastu viib. Laseme tal enesel selle kohta kõnelda. Ta kirjutab oma kirjas Jaan Adamsonile 18. sept. 1866 eestlastele ristiusu kuulu-

tamise kohta järgmist: „Kuidas praegu meie päevil iga ristiusu selts oma misjonärid laiali välja läkitab metslastele ristiusku kuulutama ja neid Kristuse riigile võitma, nõnda oli sel ajal, kellest praegu räägime, paavstlaste usklikul ristirahval tuline mõte ja soovimine ristiusku välja kuulutama minna. Paljud astusid kaupmeestega seltsis laeva, tulid üle mere meie maale, kuulutasid Kristust ja hakkasid mõningaid liivlaste hulgast ristima. Aga et neil esimestel kristlaseks tehtud inimestel palju enam uuest usust teada ei olnud, kui et neid veega oli kastetud, sellepärast arvasid nemad, kui kastmise jões enda küljest ära peseme, siis oleme usust jälle priid. Papid teiselt poolt pidasid seda patuks ega tahtnud ka oma validust järele anda, mispärast kodumaalt sõjamehi abiks toodi ja usust lahkunud liikmeid vägisi kogudusele tagasi toodi.“ Ühes „lahkunud liikmete vägisi kogudusele“ tagasi toomisega sünnib eesti rahva orjastamine, mille viletsust ja ränka koormat ka Kreutzwald ise väga hästi tunda saab. Sellepärast oleks võinud oodata, et ta ristiusu hukka mõistab. Aga ometi jätkab ta samas kirjas otse vastupidises mõttes: „Ristiusk oli üks suur kingitus; kui ka meie eelkäijad seda annet raske higi ja verega pidid ostma, siiski peame Jumalat tänama, et meie metslaste põlvest oleme pääsnud. Tõsine vaimuharidus on üksnes ristiusu lipu all võimalik, ometigi ei või meie muidu täielikku vaimupriiust saada, kui sügavama õpetuse läbi, sest kes rumal on, peab ikka enam või vähem targema käest armuleiba saama.“

Ristiusk ei anna mitte üksi „täielikku vaimupriiust“, vaid temas astub ka Jumal inimese juurde, või ümberpöörduvalt, ristiusk viib inimese Jumala juurde. Nii tunnistab Kreutzwald „Kalevipoja“ eessõnas: „Meie päevil on asjade lugu kõigilt poolt hoopis teiseks läinud; meie oleme nimelt ristiusu läbi täielikumale Jumala tundmisele jõudnud, ka muidu mõnes tükis mõistlikumaks saanud, sellepärast ei või meile vana aeg mitte enam nii kallis olla kui neile, kes seitsesada aastat enne meid siin elasid ja kellel tõevalguse koit veel silma ei olnud selgitanud.“

Kreutzwald tunneb oma südames Jumala suurust ja vägevust. Ta näeb igal pool tema tarkust ja väge. Temale on meie kodumaa „Jumala annetega rohkesti õnnistatud isamaa“; „Jumal õnnistab tema viljapõldusid“, „õpetuse valgus on Jumala armu läbi meie päevil mitmes paigas maarahva mõistust pimedusevõrgust päästnud“. „Jumala helduse läbi“ kirjutab ta oma „Kalevipoja“ jne. Jumala poole palvetades algab ta oma päevatöö ja lõpetab selle

õhtul tänapalvega. Siin räägib sügavalt religioosse inimese hing, kes ristiusu kaudu Jumala äratundmisele ja kõrgemale vabadusele on jõudnud, mis inimesele osaks saab, kui ta kõigest hingest ülema tõe poole rühib.

Jumal on Kreutzwaldile kõige looja, juhtija ja valitseja. „Meie näeme ja teame, kuidas elu vaim ühel ja teisel kombel ennast avaldab, aga seda salatoimetajat, mis neid saladusi sünnitab, ei näe meie mitte, vaid see seisab meie silma ees niisama varjul, kui Jumal ise, kelle vägevate kätetööd kõik loomine taevas ja maa peal avalikult tunnistab,“ kirjutab ta „Sipelgas“ I. Veel konkreetsemalt väljendab ta oma arusaamise ning äratundmise Jumalast laulus „Üks Jumala sõna laul“ (Taaveti lauluraamatu 19. laulu järele). Nimetatud laul ei ole küll Kreutzwaldi oma luuletöö, vaid on mõtteliselt ja sisuliselt seesama, mis tähendatud Taaveti laulgi. „Viru laulik“ annab temale ainult vähe muudetud välise vormi. Et ta aga selle Taaveti laulu ümber luuletab ja „Sipelgas“ II ära trükib, siis on see asjaolu minu arust tõenduseks, et Kreutzwald selle läbi tahab tõlgitseda oma tundmusi Jumalast ning tema riigist. Igatahes jagab ta laulus esinevaid mõtteid ja vaateid. Vahest ei ole liialdus siin teataval määral vaimusugulusestki rääkida.

„Kõik taevad jutustavad,
Oh Jumal, sinu nõu;
Maailmad kuulutavad
Su kätetööde au!
Päev räägib teisel' päeval'
Su imevarkisid,
Õõ ööle avaldavad
Su armu märkisid,“

laulab „Viru laulik“ kiidulaulu Jumalale. Sellele järgneb Jumala käsu ja seaduse kiitus äratundmises, et see on ülem kui inimeste oma, mis muutlik ning pahatihti ekslik ja ülekohtune. Ta ülistab:

„Jehoova käsk on vinge,
Jääb ikka muutmata;
Ta juhü minn hingu
Ja teeb mind targaks ka.“

„Jehoova seadus selge,
Mu silmil valguseks;
Ta kartus on kui välge,
Mis seisab igavest.
Jehoova kohus: tõde
Ja õigus ühtlane;
Neid ihaldagu mõte,
Kui kulda ahtlane.“

Kuid Jumal ei valitse mitte üksnes oma käsu ja seaduse läbi, vaid tema lõppemata arm lehvib üle kogu maailma.

Üks armujõgi voolab läbi ilma,
Ta lainetel' ei tule lõpetus.
Kes ujuvad, ei märka iial külma,
Vaid südant kütab armu palavus.
Kui lõpeb tee, siis võtab taeva hõlma
Neid kasvandikuks vastu igavdus,"

laulab „Viru laulik“ Jumala armust „Lembitus“.

Kreutzwald ei tungi sügavale dogmaatilistes küsimustes. Tema nõuab elavat usku, aga mitte teaduslisi targutusi. Ta ei murra selle üle pead, kas Jumal on absoluutne, transsendentne vaim, kas ta on kõikteadja, kõiknägi, absoluutne armastus jne. Läheb samuti mööda probleemidest, kuidas Jumal maailma valitseb ja üleval peab, end ilmutab jne. Ta tunneb eneses, et Jumal, kes ristiinus inimesele teatavaks saanud, olemas on (ta ei kahtle tema eksistentsi juures), ja väljendab seda pühalikku tundmust kiituseks ning austuseks Jumalale. Kogu tema toodangu ja kirjavahetuse hulgas on „Lembitu“ vahest ainuke, kus ta küsimuse Jumala kolmainsuse kohta tõsisemalt üles seab, küsides:

„Üks Jumal olla neil ja isa taevas;
Mispärast valavad nad temast kolm?
Ning puhuvad, et püha usu laevas
On kolm ja üks just sarnaline tolm.
Üks Jumal sureb kibedamas vaevas
Ja ometigi elavad veel kolm!
Et kolm ja üks ei kuski vahet näita:
Ei jaksa meele mõistus mitte täita.“

Ta seisab siin kolmainsuse-küsimuse kui mõistatuse ees, mida lahendada ei oska. Veel rohkem, ta kaldub Jumala kolmainsuse eitamisele. See on ka täiesti kokkukõlas tema usulise ilmavaate ning arusaamistega. Ta otsib ja tunneb ju Jumalat mitte dogmas ja kiriklikus õpetuses, vaid looduses, ilmaruumis, ühe sõnaga — igal pool. Nii iseloomustab ta „Rahunurme lillede“ eessõnas oma usulist seisukohta ja Jumala äratundmist veel järgmiselt:

„Mis meie siin pakume, on vabad mõtted inimese elust, tema kohustest Jumala, ligemise ja inimese vastu, nõnda kui Looja väest, hoolekandmisest kõigi loomade eest ja armastusest inimeste vastu, keda ta rändamisele hüüdnud ja ükskord jälle, kui nende aeg täis saanud, põrmu põue tagasi läkitab, siiski jumalikku elusädet, mis ta algamisest

nende sisse õhanud, tulevale ilmale idanema paneb. Lauliku silma ees seisab määratu loodus ja kõik, mis seal sees elab, hingab ja liigub, kui üks püha tempel, kelle ilu ja korraline seadus teda ühtepuhku taga kihutavad Loojale lapselikku austust, kiitust ja tänu andma.“ Eessõnale järgnevad Witscheli laulude tõlked, mille kaudu Kreutzwald samuti oma religioosseid vaateid tõlgitseb, nagu meie seda Taaveti laulugi juures nägime. Olgu siinkohal näide neist tõlgetest:

„Meie hea isa kõrgel taevas
Annab lastel' leiba rohkuses,
Ta on vägev; kindlat elurammu
Toob ta inimestel' igavest;
Tema äratab ka surmast idu,
Loob kõik suurust ikka väikusest.
Seisa vaikselt, hing, ja pane tähel'!
Mullapõrm on sinu isamaa;
Sinna külvati sind kasvamiseks —
Looja seemneiva oled sa.“

Peale kolmainsuse-probleemi peatub Kreutzwald veel ülestõusmise-, determinismi- ja patuküsimuse juures. Ka neist libiseb ta kerge vaevaga üle. Näit. hüüab ta „Lembitus“:

„Mis kaduv on, see peab kui põrm
Siin hauda langema,
Ja ootama, kuni Looja hääl
Saab hüüdma: Tõuse sa!“

Kreutzwald usub ülestõusmisse ja võtab seda kui tõsiasja, ilma et sellesse kuski teisel tõsisemalt süveneks, seades küsimuse üles: mis ülestõusmise all mõista, kuidas see sünnib, millal, mis algab pärast ülestõusmist jne.

Samuti usub Kreutzwald, et Jumal on inimese elusihi ja eesmärgi määrajaks. Selles usus kirjutab ta: „Inimene peab suures looduse peeglis oma nõtra kaju vaatama, siis õpib vigadusi enese küljes märkama ja neid aegamööda parandama, muidu ei või tema täielikumaks minna ja sinna sihile saada, mis Looja temale oli ette määranud.“ Samalaadilisi mõtteavaldusi võime leida ikka siin-seal Kreutzwaldi toodangus.

Mis Kreutzwaldi arusaamise järele patt on, selle kohta leiame ühes tema kirjas Koidulale järgmise seletuse: „Teised, kes selle arvamise vastu tõrguvad, ütlevad maokese juba Eevale oma osa von Weiberlist olevat annud, mis hiljemini „pärispatuga“ edasi jooksis! Eesti seisukohast julgeksin ma nende vastu väelda, sest et enne kui sakslaste

jalg meie muru tulnud muljuma, meil „pärispatuga“ veel tegemist ei olnud. Nur die fatale Cultur, die alle Welt bedeckt, hat uns mit diesem Übel angesteckt! Ja seesama „Cultur“ saab meie aegamööda niisama palju valu tegema, kui esimese eidekese õunamaius! Kas ehk ei oleks võinud mõnusam olla õunapuud noorele maailmale loomata jätta, et kui ühe ainukese õuna läbi nii suur viletsus kõikide kaela pidi langema? — Niikaugele kui minu vana-aegsed teadused ulatuvad, on eesti „vanaisa“ õunapuu loomise pärast igast süüst vaba, sest et õunapuu istutamine juutlaste „vanapapa“ töö olnud, kes ka muidu mitmes tükis nii karedat viha näitab, et tema olemisele hädaohtu ähvardab: nõtrade inimeste tegudega ühte minna, mis just tema „jumalikule täiusele“ suurt au ei hakka tegema. Sellepärast näitab minu pisukesele meelearule mõistmata, kui meie papid — Kristusest kuulutatud „armastaja isa“ külge (kui lapsele pandud rõugeid) kõik vead ja täiuse vastanikud püüavad okuleerida, mis neil juutlaste vanapapast teataval on. — Selle asemel, et nemad meie kõige ülemat inimlikku täiust, mis ühel surelikul loomal „Kristuse jälil“ käies osaks võiks saada, eeskujuks peaksid üles seadma, — ei väsi nemad õpetamast, et inimeseloom üksi läbi ja läbi ärarikutud taim peab olema, mis juba enne sündimist hukatusele olla loodud.“¹⁾ Ühes teises kirjas Koidulale väidab ta, et patt „alles Piibli Aadamaga maailma sisse“ on tulnud. Kreutzwald ei mõista sellega patu tekkimist ristiusu õpetuse vaimus. Ta otse eitab viimase seisukohta patu kohta. Kuid ei salga seejuures pattu kui niisugust. Ta näeb pattu igal pool oma ümber ja rehkendab sellega kui olemasoleva faktiga, ilma et probleemi olulisemalt käsitaks, nagu meie seda teistegi küsimuste juures eespool tähele võisime panna.

Kreutzwald näeb, tunneb ning elab üle intuiivselt ja ei juurdle, analüseeri ega katsu sünteesi ehk süsteemi luua. Ta on oma hinge poolest luuletaja ja tundeinimene, aga mitte filosoof, targutaja. Tema elab eneses usulisi elamusi, küsimata, kuidas need vastavalt ühenduses usuteadusliste vaadetega. Sellega siis ka seletatav ühelt poolt „Viru lauliku“ pealiskaudsus, kergus ning ühekülgsus usu-elu küsimuste käsitamisel. Teiselt poolt puudub temal vastav eriharidus — oli ta ju tegelik arst —, et probleemide sügavusse tungida. Nagu tema kehvade elulooliste andmete põhjal oletada tuleb, ei ole ta nähtavasti kunagi

1) „Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus“ I, 1910, lhk. 97—98.

eriti teaduslist huvi usuprobleemide kohta tunnud. Ja kui ta neid siiski ühel või teisel juhusel käsitab, siis sünnib see rohkem otsekoheste isiklike elamuste, kogemuste ning ümbruse vaatluse resultaadina kui uurimistöõ tagajärjena.

(Järgneb.)

J. Aunver.

Eesti ajaloo - kirjandus aastail 1918—1922.¹⁾

Peale pikemat vaheaega jätkatakse Eesti Kirjanduse Seltsis endistel aastatel viisiks saanud ajaloo-kirjanduse ülevaateid. Käesoleval korral on see kohustus minu peale langenud. Mul ei ole võimalust olnud oma ülesannet selles ulatuses läbi viia ja täita, nagu ma seda esialgu olen kavatsenud. Põhjused on mitmesugused: kõige enam ja kõige pealt muidugi see, et on tarvis anda ülevaade ajaloo-kirjandusest pikema aja jooksul: a. 1918—1922, nii et tegu on võrdlemisi rohke materjaliga; selle hoolikas analüüserimine nõuab aga pikemat aega; siis edasi, materjalide kättesaamine on sõjaolude tõttu tunduvalt raskendatud. Puudub ka uute raamatute ja teaduslike artikkelite bibliograafia. Seni on Õpetatud Eesti Seltsi poolt ilmunud kriitilis-bibliograafiline aasta-aruanne (Kritisch-bibliographischer Jahresbericht der Estnischen Philologie, Band I, Jahr 1918, Dorpat 1922) ainult 1918. a. kohta, kuna järgnevatest aastatest seda veel ei ole olemas. Kui juba bibliografeerimisega vilunud isikutel tüli ja raskusi on teadasaamises ja sagedasti üks või teine töö teadmatuse ja tundmatuse tõttu välja jääb, siis seda enam on karta, et seda võib juhtuda, kui ülevaadet võrdlemisi kiire aja jooksul tuleb kokku seada. Ka sellest ei aita veel, kui tead, et see ja see kirjutus on seal ja seal ilmunud. On tarvis ka läbi lugeda. Raamatukogudel, nii Ülikooli kui ka Eesti Rahva Muuseumi omadel, puuduvad nad aga sagedasti, ja see kestab mõne aja, kuni nad tellitakse ja päralt jõuavad. Sagedasti teeb aga raamatute väljatellimise ääretu raskeks kõrge rahakurss. Raskusi selles suhtes teeb iseäranis Rootsi uurimuste muretsemine, eriti veel siis, kui mõned neist varsti peale ilmumist peaaegu bibliograafilis-

1) Eesti Kirjanduse Seltsi aasta-koosolekul 4. märtsil 1923 ette kantud.

seks harulduseks, nii siis peaaegu kättesaadamatuks muutuvad. Õnnelikul viisil on meil viimasel ajal Rootsiga, iseäranis vennasrahva soomlastega vahekord nii kujunenud, et mitmed Soome teaduslikud seltsid ja tähtsamad kirjutajad haruldast vastutulelikkust sellega on avaldanud, et nad oma väljaandeid headel tingimustel ja koguni kingitustena on saatnud; seda on teinud ka mõned Rootsi teaduslikud seltsid ja paar tähtsamat Rootsi äri annavad oma kirjastusel ilmunud raamatud poole hinnaga.

Ka ei luba ettekande aeg mulle seda, et käsitades Eesti ajaloo-kirjandust a. 1918—1922 silmas peaksin kogu meie ajalugu puudutavaid kirjutusi ja artikleid. Iseenesestki mõista võin ma siin arvesse võtta ainult uurimusi, mitte aga teistel uurimustel kujunenud ülevaateid, kas ajakirjades, ajalehtedes või eriraamatutes. Ülevaadetest olen arvesse võtnud ainult need, mis tähtsamad, või jälle need, mis puudutavad meie lähemat ajalugu, mis iseloomult ei ole mingisugused kokkuvõtted endistest uurimustest, vaid milledes meil tegemist on autorite iseseisvate töödega, kuid mida siiski nende ülevaatlikkuse ja lühiduse ja detailide puudumise tõttu veel täiesti lõplikkudeks teaduslikkudeks monograafiateks, s. o. eri-uurimusteks ei või pidada.

Enne kui ülevaate enese juurde minna, peatan õige lühidalt nende tingimuste vaatlusel, mis seni Balti uurimistööd on kannud ja iseloomustanud. Kui pilku Balti ajaloo uurimisse heita, siis näeme, et sel alal seni peateeneid Balti sakslastel on olnud, kes vabamate arenemisvõimaluste ja suuremate materjaalsete abinõude tõttu on võinud tööle muretult anduda. Ka meil, eestlastel, on kodumaa ajaloo uurimise vastu huvi olnud; kuid meie poliitiline, eriti veel sotsiaalne seisukoht ja materjaalne viletsus on kaua takistavaks põhjuseks olnud. Mõned head aastakümned tagasi võis eestlane kesk- ja kõrgemast koolist ainult und näha ja ainult mõni energilisem ja õnnelikum omandas kesk- ja kõrgema hariduse. Ka hilisema aja, 19. aastasaja teise poole vabadus oli võrdlemisi relatiivne, — ka sel vabamal ajal oli eestlane poliitiliselt tagasi surutud ja suured rahvahulgad majanduslikus ärarippuvuses rüütlimõisast. Teaduslik töö nõuab aga vabadust, arenemisvõimalust poliitilise kindlustuse, sotsiaalse rippumatuse ja ainelise muretuse näol.

Keele teaduslik ulatus, uurimise traditsioon, meetod, publikum — kõik need algtingimused puudusid. Ei saa uurimust õhust sünnitada, peab pinda olema, et luua.

Meie arenemine aastakümnete eest oli niisugune, et võis pinda leida peajasjaliselt ainult rahvaraamat: oli see siis õpetlik — didaktiline käsiraamat või rahvaraamat — romaan või samasugune rahvaraamat — luuletustekogu. Ka 1802. a. asutatud Tartu Ülikool, kui niisugune, oli vaimult ja keelelt saksa ülikool. Seda pitsatit kandis ka Balti ajalugu, selles domineerisid kitsad saksa seisuslikud huvid ja vaatekohad. Ma ei taha siin sugugi väita, nagu puuduks saksa uurimisel sisuline ja teaduslik väärtus, kuid tahtsin ainult seda ütelda, et sagedasti, iseäranis vähemate suuruste juures, tendentslikkus, kitsad natsionaal-seisuslikud — parteilised seisukohad liiga esiplaanile kippusid.

Ka vene ülikool ei ole kodumaa ajaloo-uurimist edendanud. Venekeelne ülikool rammestas Balti ajaloo uurimise ülikooli kaudu üldse sellega, et kaotati kodumaa ajaloo õppetoolgi ja jäeti Tartu Ülikooli raamatukogus Balti osakond hooletusse. Sinna ei muretsetud uuemaid uurimusi lisaks. Ja need, kes soovisid end ajaloolisele uurimistöele Balti ajaloo alal ette valmistada, olid sunnitud Saksa ülikoolide poole pöörama. Selle peale vaatamata, et ülikooli täielik venestus otsekohe ülikooli enese kaudu Balti ajaloo uurimise arenemist takistas, on Balti ajaloo uurimine edasi kestnud; peajasjalikult on see kontsentreeritud olnud küll mitmesugustesse sellesihilistesse teaduslikkudesse seltsidesse. Teaduslikud seltsid on oma koosolekutega ja teaduslikkude väljaannetega võimaldanud teaduslikkude kirjutuste avaldamist. Saksa seltside kõrvale tekkis Eesti Kirjanduse Selts, mis võimaldas oma koosolekutel teadusliku sisuga ajalooliste kõnede ettekandmise ja nende avaldamise seltsi teaduslikus kuukirjas „Eesti Kirjandus“. Kuid ikkagi jäi meie, eestlaste, osa Balti ajaloo uurimise alal mitmesugustel meist mitte olenevatel põhjustel tähtsusetuks. Järjelikult ei ole ka viimaste aastakümnete ajaloolised uurimused palju lähemale viinud eesti rahva ajaloole, sest meil on vähe seni ilmunud täiesti erapooletuid uurimusi rahva sotsiaalsest seisukorrast vanemast ajast uuema ajani ja vaimlisest arenemisest vanemal ajal; muidugi mõned erandid on olemas. Vastaspoolel, Balti sakslastel, on siin üks õrnematest kohtadest; nad püüavad näidata, et pärisorjus ei ole siin tõsine pärisorjus olnud, iseäranis n. n. Vana-Liivimaa keskajal, ja nimetavad talupoegade selleaegset seisukorda kergeks pärisorjuseks (milde Leibeigenschaft). Kohalistel sakslastel on nii mitmed põhjused olnud, et minevikus asjade arenemiskäiku teisiti mõista ja näidata, kui see tõepoolest on olnud.

Pärisorjuse küsimus, rahva sotsiaalne õiglusetus on aga meie ajaloo tähtsamatest momentidest, see seletab meie rahva minevikus väga palju. Ei ole hinnatud ühesuguse mõõdupuuga ka eestlaste ja sakslaste tegusid; harilikult vabandatakse sakslaste nende metsikused aja vaimuga, kuna muistseid eestlasi mõned uurijad julgesti ja põhjendamatult poolmetslasteks tembeldavad ja leitakse, et eestlased ilma võõraste eestkostjateta läbi ei saa, kuna sakslaste jaoks seesugust võõrast eestkostmist tarvilikuks ei peeta ja riigi keskvalitsuse kontrolli ja kohalistesse asjadesse segamist ka Rootsi ajal mittelubatuks peeti.

Nii puudub Balti ajaloos vaatepunktide ja sihtjoonte väljavalikul üsna sagedasti see tasakaal, mis on iga tõsise uurimise *conditio sine qua non*.

Enne kui edasi minna, nimetaksin üht silmapaistvat balti-saksa erapoolikuse alust Balti ajaloo valgustamisel. See erapoolikuse alus on juba pikemat aega maksev olnud, iseäranis sellest ajast algades, kui n. n. Vana-Liivimaa kokku langes ja Baltimaad võõraste võimude alla läksid. Siis oli sakslastel põhjust võõraste võimude ees oma ajaloolisi eesõigusi kaitsta, end heas ja rahvast halvast valguses paista lasta. See tendents on aastasade jooksul nähtavale tulnud. Kui pärastpoole ajaloolised uurimused tekkisid, kordub ka neis üsna sagedasti seesama tendentslikkus.

Kas see koguni viimasel ajal teisiti on olnud? Ka nüüd on sakslased iga võimalust ära kasutanud, et Balti uurimusi oma tegude õigeksmõistmiseks ajaloo ees läbi viia. Nende uurimuste najal tekivad siis mitmesugused propaganda- jne. sihilised teosed, nagu A. von Engelhardti „Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands. Ihre politische und wirtschaftliche Entwicklung“ (selle raamatu kuues trükk ilmus 1916. a. Münchenis) ja parun Heykingi kui ka teiste brošüürid. Neile sihilikkudele kirjutustele alust ja andmeid pakuvad mitmed Balti sakste uurimused, kus ka asjaolusid on katsutud Balti sakslusele soodsatelt vaatekohadelt näha. Järjekärgelt on siis mõnevõrra Balti saksagi uurimuse peale see asjaolu mõjunud, et Balti maade ajalugu, algades 16. aastasaja teiselt poolelt, ei ole iseseisva maa ega iseseisva rahva ajalugu, vaid et see on võõra riigi osa ajalugu olnud ja et võõrale keskvalitsusele tuli ikka kohalisi olusid enesele soodsast vaatekohast valgustada: tuli tõsta ja toonitada Balti saksluse riigitruudust, teenuseid maa valitsemises ja pärismaalastega ümberkäimises ja tuli vähendada või eitada pärismaalaste moraalseid ja muid

vaimlisi omadusi ning eeldusigi kõrgemaks moraalseks ja intellektuaalseks arenemiseks. Nii on siis Balti sakslaste uurimused sagedasti Balti saksa, peaausjalikult feodaalklassi huvides ning vaatekohtadelt sündinud.

Arusaadav, et peale seda, kui Eesti rahval vähegi soodsamad edenemistingimused avanesid, tekkis tung ise oma minevikku uurida. Teisiti ei võinud see olla. Tuli ju end maksuma panna. Tuli otsida Eesti rahvast ka minevikus ja konstateerida teatud kontinuiteeti nüüdsete eestlaste elus ja sidet muistsete esivanematega. Et see kontinuiteet on olemas olnud, kes võiks selles kahelda, — oleme ju eestlased ja on eesti rahvas kui niisugune olemas, olgugi et meie olemasolu pikkade aegade jooksul on suutnud raskete elutingimuste tõttu avalduda peaausjalikult passiivses vastupidavuses, oma algupära, nii füüsilise kui ka vaimlise, alalhoidmisel. Meie eksisteerume, meie ei ole tahte jõuetult raugenud ega pudenenud võõra elemendi hulka, ja peale võõrast ikkest vabanemist tahame nüüd enese kohaselt, enese sisemiste väärtuste vääriiliselt välja areneda ja osa teiste kultuurirahvaste keskel etendada.

Nagu varemini olen maininud, on eestlaste osa Balti ajaloo uurimise alal väike olnud, kuid katsetest ja pioneeridest ei ole puudus olnud. Meie tunneme ja teame väga hästi Dr. Jakob Hurti ja Jaan Jungi teeneid. Teame ka, et palju selles sihis on teinud Eesti Kirjanduse Seltsi kadunud esimees Villem Reiman, kel ei puudunud sellekohased võimised; selle peale vaatamata, et tal puudus süstemaatiline ajaloolase kasvatus ja ülikoolis omandatud metoodilisus, olid tal hiilgavad ajaloolase huvid ja eeldused ajalooliseks uurimiseks: selge arusaamine, teravameelsus ajaloolise aine analüüsimisel, õige ettekujutus faktide sidumisel, s. o. trehvavate sünteeside loomisel. Andekalt ja tabavalt on ta saksa uurimistegevuses seda hinnata osanud, mis seal positiivset on ära tehtud. Villem Reiman valmistas eesti rahva ajalugu ette; selle tunnistuseks on tema huvi just nende momentide ja nende ajajärkude vastu eesti rahva ajaloos, mil rahva iseolu veel tugevamalt maksmas oli või kus see iseolu uuesti hakkas üles virguma. Ta on uurinud Eesti muistset vabaduse-aega ja kirjutanud pikema kirjutuse: „Eestlaste haridusjärg iseisvuse aja lõpul“ (Eesti Kirjandus 1908 ja 1909); siis on ta tähelepanu sidunud aeg, kus eestikeelne vaimulik kirjandus ja Eesti esimesed kihelkonna-koolid tekisid, s. o. 16. ja 17. aastasada, ja sama huviga on ta jälginud iseteadvusele jõudnud Eesti visa võitlust rahvus-

liku kultuuri eest siis, kui mineviku köidikud 19. aastasajal kord-korralt pudenenema hakkasid.

Ajaloo käik on eestlaste kasuks nüüd muutunud. Selle põhjuseks on suured Euroopa sündmused. Kuid sõda on muidugi ka uurimistööd takistanud, segades uurijaid nende töös ja tehes võimatuks uurimistööde trükkimise. Paralüseerivalt mõjus töö peale, et suure sõja ajal arhiivid siit kaugele viidi. Venemaal olid endised Riia ja Tallinna Rootsi kindralkuberneri arhiivid, Tallinna linna arhiiv jne. Mitmed arhiivid on hodumaad puudutava sõja tõttu hooletusse jäänud, õige mitmed koguni hukka saanud, viimaste hulgas mitmed endised mõisate arhiivid. Önn muidugi, et osa mõisa arhiivides leiduvast aimest on saksa uurijate poolt teaduslikuks uurimiseks korraldatult trükkis avaldatud. Kui maailma-sõja kära oli vaikinud, siis algas aegapidine toibumine. Arhiivisid hakati Venemaalt rahulepingu järele tagasi tooma. Arhiiviasjade korraldamiseks asutati arhiivikomisjon prof. A. R. Cederbergi juhatusel; selle hooleks jäi arhivaalide kokkukogumise jne. eest hoolitsemine. Tartus on asutatud Riigi Keskarhiiv, kuhu üle maa arhiivisid ja arhivaale kokku kogutakse. Uurija seisukohast tuleb säärase arhivaalide ühte kohta kogumise ja korraldamise peale positiivselt vaadata, — see hõlbustab ja kergendab tööd. Õige mõte on seegi olnud, et Keskarhiivi asukohaks Tartu kui ülikooli-linn on valitud. Siin on ülikooli õppejõududel kui ka üliõpilastel, kes end teaduslikule tööle ette valmistavad, kerge arhiiviga tutvuda ja arhiivis leiduvaid materjale tarvitada teaduslikkudeks töödeks.

Tähtis on nüüd see, kui ruttu me võime arhiivis kokkutoodud arhivaale süstemaatiliselt korraldatud kujul uurimistööde jaoks ära kasutamiseks saada.

* * *

Tööd on alanud mitmed teaduslikud seltsid. uue hooga: Tartu Eesti Õpetatud Selts on uut ja värsket jõudu Tartu Ülikooli õppejõududelt saanud, ka Riia Ajaloo- ja Muistsuse-uurimise Selts. Tööd on uuesti alustanud Eesti-maa Kirjanduse Selts Tallinnas (Estländische Literärische Gesellschaft in Reval). Elujõuline on ka veel Pärnu Muistsuse-uurimise Selts (Altertumsforschende Gesellschaft in Pernau), kuid sõja aegu ja peale sõda ei ole see selts mingisuguseid uurimusi avaldanud. Mitmed Balti saksa teaduslikud seltsid on seismas ja vaevalt võib arvata, et nad oma tegevust uuesti algavad.

Eesti teaduslikkudest seltsidest on peale sõda hoogsamat tegevust avaldanud Eesti Kirjanduse Selts. Ka seal on silmas peetud kodumaa ajalugu: seltsi koosolekutel on peetud kõnesid ja avaldatud seltsi poolt väljaantavas kuu- kirjas ajaloolise sisuga kirjutusi ja dokumenta. Tsentraal- sema tähtsusega sündmuseks Eesti teaduste edendamisele on muidugi Tartu Ülikooli asutamine. Peale pikemat aega on jälle Eesti ajalugu (enne Eesti-, Liivi- ja Kuramaa aja- lugu) ülikooli õppeaine ja on noorsoole võimalus antud omandada teadmisi kodumaa ajaloos ja end ette valmistada kodumaa ajaloo uurimisele teaduslikkudes seminarides. Ajalooliste harrastuste teostamiseks aitab kaasa muidugi ka Akadeemiline Ajaloo-selts, kelle liikmete hulka kuuluvad ülikooliga seotud isikud, nii ülikooli ajaloo õppejõud kui ka filosoofia-teaduskonna ajaloo-osakonna üliõpilased ja mõned ülikooli lõpetanud ajaloolise eriharidusega isikud. Akadeemiline Ajaloo-selts annab, algaates a. 1922, „Aja- loolist Ajakirja“ välja, mille sisust tähtsa osa moodustavad kirjutused ja allikad kodumaa ajaloost. Akadeemilise Aja- loo-seltsi ülesanded ei piirdu sugugi mitte ainult ajakirja väljaandmisega ja tavaliselt õppeaasta jooksul iga kahe nädala järele ärapeetavate kõne-koosolekutega, vaid on ka- vatsetud asuda eestikeelse ajaloolise sõnastiku väljaandmi- sele, on silmas peetud ka ajalooliste allikate väljaandmist, samuti ka biograafilise ja bibliograafilise käsiraamatu kokku- seadmist. Sellesarnaseid harrastusi on arvesse võetud ka Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo-toimkonnas. Ka seal on tarvilikuks peetud ajalooliste allikate väljaandmise jätkamist ja aja- loolisele uurimisele tarvilikkude käsiraamatute kokkusead- mist.¹⁾ Töö nõuab töötegijaid, neid on meil seni vähe, töö nõuab ka ainelisi abinõusid, neid ei ole seni küllalt olnud; kuid siiski on valitsus mõnevõrra abi annud. On toeta- tud abirahadega Eesti Kirjanduse ja Akadeemilist Ajaloo-seltsi.

Järjekult on nüüd ka Eesti teadusliku harrastusega seltsid elavalt ajaloo-uurimisele tarvisminevate allikate, käsi- raamatute jne. väljaandmisest huvitatud. Kui tööd jatka- takse, siis on loota, et lähematel aastatel meil nii mõnigi ajaloo-uurimisel tarvilik käsiraamat välja antakse ja et nii mõndagi allikate väljaandmise alal ära tehakse ja et ka eestikeelsed uurimused vääriliselt võõrakeelseie kõrval hak- kavad esinema.

1) E. Kirjanduse Seltsi Ajaloo-toimkond kavatses välja anda kesk- koolide jne. tarvitamiseks ajaloo-lugemiku, mis sisaldaks väljavõtteid ajaloo allikamaterjalidest.

Nüüd asume ülevaate juurde.

Tartu Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatu väljaandmist on jätkatud peale pikemat vaheaega, ja ilmus 1921. a. lõpul Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1912.—1920. a. kohta (Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912—1920, IV + 207 lhk.) ja järgmine aastaraamat 1922. a. detsembrikuus 1921. a. kohta (128 lhk.).

Esimeses neist juhiksin peaasjalikult tähelepanu Tartu linna arhivaari kadunud Titus Christiani kirjutuse peale „Martin Kuivleha und Herzog Magnus von Holstein“, mis täiendab väikese, kuid huvitava episoodiga õige sündmuse- ja vahelduserikast Tartu linna ajalugu 16. aastasaja teisel poolel, mil linn ühe valitseja käest teise kätte läks.

Tartu linna ajaloole lisaks on ka teine sama autori kirjutus „Wo lebten Dorpats bekannteste Bürgermeister“.

Huvitavat lisa Eesti kohanimedele seletusele on toonud praost Westrén-Doll, selgitades kohanimedele tüvedes ettetulevaid sõnu: võhm, alo, katku, katk, katt; eestlaste eesnimesid on ta käsitanud oma ettekandes „Eesti isikute eesnimedest“ (Vornamen estnischer Personen).

Mööda minnes teistest väiksematest kirjutustest nimetan veel prof. A. M. Tallgreni artiklit „Zur Einwanderung der Esten“.

Endiste aastate aastaraamatutega võrreldes sisurikkam on Tartu Õpetatud Eesti Seltsi viimane (1921. a.) aastaraamat. Mainida tuleb siin seda tõsiasja, et Tartu Ülikooli avamisega ja uute liikmete juurdetulekuga Tartu Ülikooli õppejõudude hulgast on seltsi tegevus teaduslike ettekannete hulga ja põhjalikkuse mõttes palju võitnud. Sellest siis tuleb ka, et a. 1921 suurem osa ettekannetest on Tartu Ülikooli õppejõudude poolt peetud. 1921. a. Õpetatud Eesti Seltsi koosolekutel peetud kõnedest on 11 Tartu Ülikooli õppejõududelt: M. Vasmer'i (2), L. Kettuse (2), A. M. Tallgren'i (2), A. R. Cederberg'i (2), W. Wiget'i (1), W. Anderson'i (1), J. Bergman'i (1) ja üks tollekordse seltsi esimehe A. Hasselblatt'i, raamatukoguhoidja O. Freymuth'i ja kaks praost A. Westrén-Doll'i, üks ülemkooliõpetaja A. Rosenberg'i poolt peetud.

Ka käesolevas aastaraamatus on Tartu linna ajalugu väikese lisa saanud A. Hasselblatt'i kirjutuse läbi „Ergänzendes zum Charakter und Lebensgang Christoph August v. Gessinkys“. Nagu

teada, oli Gessinsky Tartu politseimeister 1. maist 1808. a. kuni 10. märtsini 1831. a. Kuid aastaraamatu peatööde hulka uute huvitavate probleemide asetamisega ja hüpoteesidega tuleb arvata seltsi praeguse esimehe A. Westrén-Doll'i uurimust „Die nordestnische Siedlung“. Aastaid on meil tegemist tehtud vere-lõpuliste kohanimedega seletusekatsetega. Nüüd on Westrén-Doll vere-lõpuliselt kohti 1921. a. ilmunud Eesti Sõjaväe Topograafia jaoskonna poolt väljaantud Eesti kaarti jälgides leidnud 245 vere-lõpulist nime, neist Emajõest ja Virtsjärvest põhja poole 233 ja ainult 12 Emajõest lõuna poole. Edasi leiab autor vere-lõpuliste nimede laialilagunemise tsentrumiks Kose, Jüri kihelkonna lõunaosa, Madise põhjaosa ja Ambla lõunaosa olevat. Siit harguvad vere-lõpulisel nime raadiustena, ulatudes edelas Ridalasse, lõunas Pilistveresse ja kagus Simunasse ning Laiusele. Autor on ka ära märkinud, et vere-lõpulisel nime puuduvad seal, kus maapind soone ja madal. Autori arvates on vere-lõpuliste kohanimedega kandjaks ja laialilaotajaks Põhja-Eesti tõug olnud. See hõim on autori arvates mere poolt sisse rännanud. Selle hõimu harud on ka saarlased ja kurelased. Kurelasi ja liivlasi ei pea ta mitte samaks hõimuks, küll aga samaks kurelasi ja saarlasasi. Kurelased on Kuramaale sisse tungides seal ees olevaid liivlasi ja semgallasi alla heitnud. Oma hüpoteesidele otsib autor toetust vanematest keelelistest andmetest ja muudest vanematest allikatest (Läti Hendriku kroonika, Urkundenbuch) ja arheoloogiast.

Tähelepanu-väärt on samas aastaraamatus ka prof. A. R. Cederberg'i poolt avaldatud Otepää õpetaja Adrian Virginiuse viis kirja tolelaegsele Liivimaa kindral-kubernerile krahv Eerik Dahlbergile („Einige Briefe von Adrian Virginius an den Generalgouverneur in Riga Graf Eerik Dahlberg“). Need kirjad näitavad, missugust hoold eesti kirjanduseloos tuntud Adrian Virginius a. 1700—1702 Otepää ümbruse kaitsmiseks on avaldanud.

Meie maa arheoloogilisest uurimisest huvitatuile kahtlemata suurt huvi pakub prof. A. M. Tallgreni „Archäologische Forschungen in Eesti im Jahr 1921“, kus autor lähemalt tutvustab sellega, mis arheoloogilisel uurimisalal a. 1921 on tehtud ja nimelt maapinna muinasmälestuste registreerimisel ning väljakaevamistel.

Kui maapinna muinasmälestuste registreerimine on olnud süstemaatiline, teinud on seda tööd arheoloogia osakonna üliõpilased prof. Tallgreni juhatusel Viljandi-

Võru- ja Läänemaal, siis on väljakaevamised enam juhuslikku iseloomu kannud. Autori enese uurimised kõne all oleval aastal on peasjalikult topograafilise ilmega olnud; ta on katsunud kindlaks määrata kivi-aegset rannajoont Virtsjärve ääres, Saare- ja Muhemaal. Samas artiklis on üles loetud ja iseloomustatud mainitud aastal tehtud leiud kiviajast, samuti ka leiud vanemast raua-ajast. Ülevaadet selgitavad kaardid, linnamägede, kalmude plaanid ja läbilõiked, haudleidudest saadud asjade ülesvõtted. Nagu sellest kirjutusest näeme, on kodumaa muististe uurimise alal töö täies hoos. Kui tööd endise agarusega jätkatakse, siis on muinasmälestused varsti üle terve maa registreeritud ja kalmude, lahingupaikade, linnamägede jne. metoodilisest uurimisest on oodata huvitavat lisa meie ajaloo vanemate ajajärkude valgustamiseks, kuhu muud allikad sugugi või õige ebakindlalt viivad.

(Järgneb.)

H. Sepp.

Eesti keele õpperaamatud 1918.—1922. a.¹⁾

Riikliku iseseisvusega algab eesti kooli vabanemine neist kütkest, millega ta kolmekümne-aastaselt venestamisajajärgul oli vangistatud. Kooli vabanemisega tõusis tarvidus luua veneilmelist kooli tõsiseks eesti kooliks, emakeelseks kooliks. Vene-aegses koolis oli rahva emakeel kui õppeaine meil hädavaevalt kannatatav. Vabas eesti koolis tuli kõik õpetusline ja kasvatusline töö rajada emakeelsele alusele. Selleks tuli tarvitusele võtta saadaval olevaid õpperaamatuid, mõndagi neist olude kohaselt ümber luua ja otstarbekohaseid uusi soetada. Eesti emakeele õpperaamatute kohta, mis meie iseseisvuse ajal ilmunud, on mulle ülesandeks tehtud väikest ülevaadet anda. Pean algul kohe tähendama, et ma oma ülevaates ainult tähtsaid õppeteoseid puudutan.

Emakeele õppuse lähtekohaks ja aluseks on elav keel, nagu ta paremate kirjanikkude kujukamates teostes esineb, niisama ka elav rahvakeel, nagu ta avaldub sügavatundelises muinasjutus ja muinaslaulus. Lugemisraamat on see vahend, mille kaudu elava emakeele õpetus koolis mõjule

1) Eesti Kirjanduse Seltsi aastakoosolekul 4. märtsil 1923 ette kantud.

pääseb. Keele sisemise rakendusega tuleb meil tutvuda elava keele enese kaudu, nagu ta lugemikus meile kujuneb, aga ka iseäralistel grammatika õppetundidel, täielikumalt muidugi keskkoolides. Emakeele väärtuslike teoste tundmaõppimine teostub lugemikkude kaudu, osalt käsiraamatute abil, mille ülesandeks eriti on kirjanduslugu. Järgnevalt oleks minu ülesanne kolmesugune: eesti keele lugemikkude käsitlemine, grammatiliste õppeteoste vaatlemine ja kirjanduslooliste õpperaamatute ülevaade. Võimatu on kõiki kolme osa minu ülesandest lühikeses ülevaates vähegi rahuldavalt lahendada. Peatan pikemalt lugemikkude juures, nimetades mõnda teost keele rakendusealalt ja jättes puutumata kirjandusloolised teosed, peale lugemikkude. Kirjandusloo ja emakeele grammatika õpperaamatute asjus esinevad aruannetega vististi teised referendid.

Eestikeelseid lugemikke on meil nii mõnedki ilmunud. Tähtsamad neist on M. Kampmanni lugemisraamatud. Need on juba kolmat aastakümnet eesti kooli raudvaraks. Kampmanni lugemikud on tänini edasivijaks, on kandjaks olnud kultuuritööle, mis C. R. Jakobsoni lugemisraamatutega algas ja Eesti iseseisvuse omandamisega krooniti. Ma olen aastate eest siin, kõrgeväärtuslise kogu ees, M. Kampmanni lugemisraamatuid, kõiki kolme annet (I, II, III), hinnanud, nagu Kirjanduse Seltsi viimasest (IX) aasta- raamatust näha. See oli enne meie riiklist iseseisvust. Meie iseseisvuse ajal on ilmunud nende lugemikkude uued väljaanded: 1920. aastal II anne seitsmendat korda ja 1921. aastal III anne kuuendat korda trükitud. Mõlemad anded on kehakad raamatud, kumbki üle 350 lehekülje paks. Need raamatud, parandatud trükis, on ülemineku- aja tunnistajad: nad on entsüklopeedilised teosed, kus mitmesuguste teaduste palad aset leidnud, nagu eelmisteski väljaannetes. Raamatud on, ajanõuete kohaselt, eestilaadiliseks muutunud. Rohkesti on aineid Eesti ajaloost, muinasajast, rahva tööst ja tegevusest. Meie ühtluskooli põhijoonte väljakujunemisega pidi ka M. Kampmann oma lugemikkude sisemist korraldust ja välimist kehakust muutma. Raamatute koguteadusline iseloom pidi kõrvale jääma, sest meie ühtluskool annab eritundidel ka neid eriteadmisi ja erioskusi, mis venekeelses koolis, nimelt rahvakoolis, kättesaamatuks jäid. Selles mõttes, osalt, ilmus M. Kampmanni lugemiku I jagu juba okupatsiooniaastal (1918) väikese raamatuna, mis vastas meie koolide teise aasta õpilaste võimistele. Läänud aasta lõpul (1922. a.)

ilmus M. Kampmanni Eesti lugemiku II jagu (8. trükk), mis on määratud ühtluskooli III õppeaastale. Kuna okupatsiooni-aegne I jagu osalt endisi aegu meelde tuletab (näit. „kolmenurgeline kullatud kohtukull“ vallamajas, lk. 126), on II jagu enam eesti-aegsetele nõuetele vastavalt kokku seatud. Selles uues (II jao) väljaandes on ainevalik kokkukõllasse viidud esteetilis-ilukirjandusliste nõuetega. Luge-mispalad on selgemõttelised, puhtasisulised, eetilisel hea-mõjulised, ilma pealetükkiva moraalita. Nii siis positiivset laadi. On ka puhtasjalisi lugemisi mitmelt alalt, kuigi endisest märksa vähem. Viimased palad on enamalt jaolt meie kujukamatest proosakirjeldustest võetud. Näit. „Meie kask“ (lk. 128), „Äike“ (lk. 201), „Kuivatatud soo“ (lk. 187), „Heinal“ (lk. 186) jne.

Kas on vaja paigutada asjalisi, praktilisi lugemis-palasisid õpilaste lugemikku? Arvan, et on vaja, kuigi osaliselt, ja nimelt kahel põhjusel. Esiteks on meie algkoolides iseäraliseks õppeaineks kodulugu, mille käsitlemisel harilikult ei tarvitata õpperaamatut. Loomulikult käib koduloo õpetamine emakeele õpetamisega käsikäes. Seepärast ei ole paljaks, kui praktiliste ainete käsitlemisel, koduloo tundidel, mõnikord lugemikust kujukaid, ainet ühtlustavaid tükikesi loetakse või lugeda lastakse. Teiseks on lugemikus leiduvad kujukad kirjeldused (aine eri- või kõrvaltunnuste meisterliku esitamise kaudu) väga heaks ja mõjuvaks kaasteguriks, mis mõndagi teaduslist ainet õpilase meeltele vastuvõtlikumaks teeb ja meelespidamis-võimesse kindlamalt jäädvustab. Seepärast — arvan — ei olnud M. Kampmannil põhjust ainelisi lugemispalasisid kolmenelja õppeaasta lugemikust sootuks välja heita.

Lugemispalade valiku kohta võib mitmesuguseid arvamisi olla. Joh. Aavik on oma arvustuslises teoses (ilmunud iseraamatuna) mõndagi mõtet esile toonud M. Kampmanni lugemikkude ainevaliku asjus. Mõne mõttega ja uuendusnõudega, ainevaliku asjus, võib leppida, mõnega mitte. Näit. ei sooviks ma kooli lugemikus näha kooli ja koolielu kirjeldust, nagu M. Sillaotsa Ruudi ja Eedi loos (I, lk. 110) on kujutatud. Ka koolimaja, klassiruumide ja kooliasjade umbkaudne kirjeldamine võiks lugemikkudest ära jääda, sest ei ole kaht ühesarnast kooli olemas. Koolis näevad lapsed tegelikult klassiruumi ja kooliasju; miks siis teistsuguse kirjeldusega lapsi koormata — raamatu järele? Ainevaliku, õigemini — aine-uuenduse poolest on M. Kampmann evolutsioonilist rada rännanud: uued väljaanded on nii korraldatud, et nendega ühel ajal ka vanu võiks tarvitada.

Olen eespool M. Kampmanni lugemispalade mõtte- selgust, loogilist kindlust rõhutanud. Vastupidistest näi- detest võiksin mõned üksikud esitada, aga nende kokku- seades ei ole Kampmann süüdlane. Näit. II jaos leiduvad vanasõnad: „Kannatus võidab kõik“; „Õige hõlma ei hakka ükski“ (lk. 36, II) jne. Teame, et kannatus ei võida kõike; niisama — et õige hõlmast hakkavad pahad inimesed kõige suurema õhinaga kinni. Need ja mõned teised mõttekujun- dused võiksid revideerimisele tulla, enne kui nende abso- luutsust tunnustada.

Grammatilisi puudusi, iseäranis foneetika ja etümo- loogia alalt, on Joh. Aavik hea kogu märkinud. Mitmed neist langevad kahtlaste hulka, sest tarvitusel on olnud ja on praegugi mitmed sõna- ja häälikuõpetuslised vormid, mis esinevad Kampmanni lugemikkudes Joh. Aaviku arvates väärkujudena. Sarnaseid „väärkujusid“ leiame pea igast õpperaamatust, ka eeskujulisemate kirjanikkude kirjutusist, mitte ainult Kampmanni lugemikkudest. Kui üld-kokku- leppel sõna- või häälikuõpetusline vorm kindlaks määratud, siis on parandusi järgmistes trükkides kerge teostada. Raskem on ütlusõpetuslisi pahesid lahendada, sest siin tuleb mõnigi kord lausete tehnilise ümber tegemisega (kui mitte lausete ümberloomisega) vaeva näha. Sõna ja hääliku- õpetuses on kolme-neljakümne aasta jooksul mõnedki kindlad normid maksuma pandud; ütlusõpetuslised normid on alles kujunemise algjärgus, sagedasti puuduvad koguni. Näit. adverbide tarvitamisel. Samuti atribuutide ja objek- tide paigutamise asjus, mis tihti võib lahk mõtteid esile tuua. Näit.: „Päevad otsa kihutas ta suuskadega talu taga mail ümber“ (II, lk. 160). „Käib, õnnistab linnukest pesal ja põllumeest adraga kesal“ (seals. lk. 16). „Kohtumees astus haamriga kraami juurde. Kohtu- tener tõi suure kuke korviga lauale“ (seals.). Toon veel ühe kujukama näituse Kreutzwaldi tekstist (II, lk. 83): „Oli ühiskonna töö lõpetatud, siis läksid mehed kõrtsi ühiskonna kulul raisatud higi asemele kui- vanud kehasid tursutama.“ Meie võime siin mõtet jälgida, kui eelmisi lauseid (Kilplastest) oleme lugenud. Antud lause sõnade järjestusest kinni pidadas tekib meis kaksikmõtlus. Esitatud puudused ütlusõpetuslised alalt ei ole Kampmanni omad. Sarnaseid puudusi leiame paremate kirjanikkude teostest. Harilikult ei arvatagi neid puudusteks. Kampmanni lugemikkudes on sääraseid võrdlemisi vähe.

Teine autor, kes kahe viimase aasta jooksul oma lugemikkudega avalikkuse ette astus, on M. Nurmik.

Aastal 1920 ilmus tema „Eesti Kooli Esimene Lugemik“, mis erilisemate ülesannetega kui senised lugemikud tahtis tegutseda. See lugemik oli enese lahti ütelnud seni maks-
 vusel olnud koguteaduslisest ülesandest ja pidas silmas kirjanduslist külge. Pühamaks ja ülemaks kasvatusliseks eesmärgiks seati — lapses kasvatada ja alal hoida sügavat inimlusetunnet. Teine lähem ülesanne oli — äratada lastes armastust kodukeele vastu, silmas pidades praktilise kee-
 luskuse arenemist. Selles lugemikus, milles Eestimaast ja Eesti rahvast sõna lausumata mööda mindi, avaldus püüd mingisugust ilmakodanlikkust taimelavastada „sügava inimlusetunde“ mõiste all. Järgneval, 1921. aastal ilmusid M. Nurmiku „Esimene Lugemik“, teine parandatud trükk, ja „Teine Lugemik“ esimese trükina. Samal, 1921. aastal tuli müügile ka „Teise Lugemiku“ teine trükk, kuigi lu-
 gemiku pealkirjas teise trüki kohta käivat märkust ei leidu. „Teise Lugemiku“ teine trükk on valgemal, korralikumal paberil, puhtamas kõites, väikeste muudatustega tekstis; on tulnud välismaalt, kus raamatuvalmistamine oli nähta-
 vasti odavam. Raamat oleks hästi võitnud, kui II ande teine trükk sisuliselt rohkem oleks muudetud. Kõneldes „Teisest Lugemikust“ mõtlen ma selle nime all nii esi-
 mest kui ka teist trükki.

Lugemiku I ande teine trükk on hästi parem kui esimene. Teisest trükist on eemaldatud mitmed puuduli-
 kud lugemispalad ja kohasemad asemele paigutatud. Jää-
 nud on raamatusse endiselt labased rahvanaljad (lk. 182) ja mõned kõrtsinaljad rahvalaulude nime all. Näit. laul „Ikka ees!“ (lk. 186):

Saksad sõitvad saaniga,
 ja mina vaene kelguga.
 Sakstel täkud saani ees,
 ja minul koera kelgu ees.
 Igas kõrtsis käisin sees —
 ikka olin sakstest ees!

Teo-aegne eestlane käis vahest küll igas kõrtsis sees, aga nüüd pole see enam soovilik! Hingeülendavalt ei mõju ka laul „Kolmed püksid“ (lk. 187). Muutmata on jäänud Jakob Tamme laul „Kündmas“ (lk. 119) oma iga-
 nenud „sää!“- ja „tääl“-riimidega. Liigsõnadeta võiks see laul algsalmides järgmiselt kõlada: „Isa, sul on hobu, ader on sul ka; künnad üksi põllul, ilma abita. Isa, siin ma abiks tahan olla sull’; too sa väike hobu, väike sahk too mull’“ jne. Jutt seitsmest kitsetaldest (lk. 55), mis keele-
 liselt võimatu oli I trükis, on II trükis korralikuks paran-

datud, ligikaudu samavääriliseks, nagu Kampmanni lugemiku I jaos (Kampm. I, lk. 45).

Nurmiku lugemiku I jao (teise trüki) sisuga võib üldiselt leppida. On mitmekesisus ainevalikus, ettemääratud piirides muidugi (kirjandus-esteetiline siht). Koguni meeldivat mahlakust leidub. Näit. Anna Haava jutus „Talvetaat“ (lk. 24?) ja teisel. Laulusalmikute valik on parem kui esimeses trükis. Ka asjalise sisuga lugemispalasid on kena kogukene. Näit. „Kodu ja linnavahel“, „Kuidas raamatuid tehakse“, „Vabrikus“ ja teised. Mõned tunnismärgid lasevad oletada, et lugemiku teine trükk eesti lastele on määratud. Nii laul (lk. 270): „Öitse ja haljenda, eestlaste maa“, Juhan Liivi „Meri“ (nagu esim. trükis), Anna Haava „Talvetaat“, milles koguni Tallinna nimi esineb. Eesti rahva ja riigi olemasolu kohta peab laps „Esimese Lugemiku“ teise trüki ulatusel endiselt teadmatusse jääma. Kaudselt tunneme eesti vaimu pilvekest Nurmiku „Esimeses Lugemikus“ kohati lehvivat. Laevanime „Kalevipoeg“ kuulatakse raamatust (lk. 261), vägimees Kalevipoeg jääb tundmatuks.

Esimese lugemiku II trükis esineb hulk labasusi, iseäranis rahva kõnekäändudes, mitmeis mõistatusis ja mõningates lugemispalades. Viimastest võiks nimetada teist juttu väikesest Valtrist (lk. 129), jutte Jussist (§ 63 ja teised) ja mõnda muud. Kooliraamatu kaudu ei tarvitseks õpilastele labaseid ütlusi ja söimusunu külge pookida: uulits ja külatänav hoolitsevad selle eest isegi. Toon mõned näited. Poisikese Valtri kohta öeldakse: „Sa jääd rumalaks nagu vana saabas.“ — „Sääl see loll Valter tuleb.“ — „Tead sa, kus su tahtmine on?‘ Ema taskus.“ „Valter magas nagu kott hommikuni“ (I trükis oli koti asemel põrsas nimetatud). Koolitajat Sanna-eite nimetatakse vanamooriks. Vits ja tukast kiskumine on õpetamisabinõud. Sanna-eit muudkui „sasis poisi tutist kinni“ jne. Jussi ema vaigistab last hüüdega: „Pea suu! Mis sa lõugad sääl!“ Kui laps nutmist siiski ei jäta, hakkab ema teda kolumatsitama ja kolliga ähvardama. Kasukat pahempidi enesele ümber võttes tuleb ta kolli näol tuppa. See abinõu hirmutas poisi vagaseks. Kas peavad koolitajad niisama talitama? Raamatu kokkuseadja näib läänepoolne rannakolga-mehe olevat. Seal elavad nähtavasti Kolumatsid, Kajujürid, Näärisokud ja muud sorti tondid ning hirmutised tänapäev veel rahulikult edasi, kuna nad sisemaalt ja kultuurilisemalt rannakaldailt juba kolmik-aastakümne eest on kadunud. Tean juhust, kus noor inimene tonditamise pärast (endisel ajal) nõdrameelseks läks...

Rahva kõnekaanud kubisevad jämedatest ütlustest, määraseid kultuuri-inimene oma lastele ette ei kannu, kui ta kasvatusliseks kuritarvitajaks ei taha hakata. Näit.: „Kikis kõrvad, kiilus silmad, eritoru tagaotsas“ (lk. 66). — „Ümber mäna müta-mäta, leiva pääle litsa-latsa“ (võid tehes, lk. 43). — „Tips-taps till-tall, metskits, kill-kall, alte-pulte puhh, üks jalg all?“ (lk. 17). — „Viis oli vattu, kuus oli kuttu, tuhat oli tuuli-luuli auku, seitse vana lellepi auku?“ (lk. 14). Kui viimast näidet lugedes õpilasele assoneeriv teine sõna meelde algatub, siis on asi hullem kui häbemata!

Kõlbliselt seisukohalt vaadates on jutt „Valter veehädas“ negatiivset laadi. Poiss, keda uppmissurmast päästma rutati, hüüab tänu asemel hoobeldes ja uhkustades: „Äh, sa arvad, et ma kardan?“ Veehädest pääsnult kinnitab ta päästjale: „Oleksid lasknud mu rahu olla, küll ma randa oleksin ujunud.“ Säärane on ka minnasjutt hallvatist varblasest, kus õiglusest jagamisviis lapse suu läbi kinnitust ja vastuvõtmist leiab.

Topeliusest laenudega ei ole Nurmikul õnne. Luge-miku esimeses jaos on väikese Lassi lugu ehk reis ümber maailma. Selles jutus paigutatakse tiigrid Austraaliasse. Illustreerija, kunstnik Hindrey, ei olevat tahtnud sellekohast pilti teha — viimaks annud järele, nagu autor seletab joo-nealuses märkuses. Topeliust vabandatakse: ta tahtnud poistele natuke rohkem kolli teha (vist rohkem kui pahem-pidi pööratud kasukaga teha võiakse)!

Kui Nurmiku esimest lugemikku võimalik on lastele tarvitada anda, siis ei sõandaks ma säärast võimalust dekla-reerida teise lugemiku kohta. Esiteks — labaste, nega-tiivselt mõjuvate lugemispalade pärast. Siin mõjuvad iseäranis halvavalt O. Lutsu Tootsi-seeriast võetud luge-mispalad. Üldse on Tootsi-seeriast laenatud umbes 10—12 lugemistükki (kokku O. Lutsult 15 lugemispala). Arusaa-matu, miks ühele kirjanikule nii suur eesõigus! Tootsi-seeriast laenatud jutuosad ja katked kujutavad koolielu ja õpilaste halbu külgi, nagu Tootsi tembutamisi, õpilaste piinamisi kaaslaste poolt, verist kättemaksmist sõrmeham-mustamise näol, igasuguseid valesid, pettusi jne. Ka illust-reeritud on neid halbusi. Näit. Tootsi jooks üle laudade ja üle kaasõpilaste peade; tema põlvitamine või palveta-mine klassitoa nurgas, ahjuroop pihus, jne. Kui kooli-raamat, mis eeskujuks, tooniandjana on kavatsetud, korra-tusi ja metsikusi propageerib, siis järeldeb sellest, et meie, kooliõpetajad, sedasama oma hoolealustele peame lubama

ja nende halbu kalduvusi edendama. Tegelikult talitame aga vastupidi, oleme oma südametunnistuse ja seaduse ees sunnitud Nurmiku „tootsitamisele“ kui kahjulikule nähtusele vastu tegutsema. Tootsi tembud ja inkvisiitorilised surveavaldused mõjuvad demoraliseerivalt. Sõimusõnad veel peale kauba. Teise lugemiku uues trükis puudub küll õpetajale antud sõimunimi „Julk-Jüri“, aga „Julgats“ (lk. 238) on jäänud. — Teiseks on Nurmiku teises lugemikus ohtramini labaseid, arusaamatuid lauseid ja kolgasõnu kui tema esimeses lugemikus (II tr.). Iseäranis rahvakeele alalt, mille Nurmik lihtsamaks, lapsele arusaadavamaks tunnistas (eeskõnes) kui kirjakeele. Kui lihtne, arusaadav see rahvakeel on, selleks järgmine näide (II, lk. 151):

Tere, tere, tetermatsi!
 Tetermatsista marunga,
 marungasta maanipilli,
 maanipillista pibara,
 pibarasta petserikku,
 petserikusta ribuna,
 ribunasta rindasõlge
 rindasõlesta sõmera,
 sõmerasta soolavakka, jne.

Või teised näited: „Pista, Kusti, kõik on klimbid!“ — „Tere, tere, vana kere!“ — „Oleks nüüd suu kõrvuni ja kõht põlvini“ (ütles hiidlane, hüva rooga süües). — „Tõmmu lehm ja kotsu-vats, igas vatsas vasikas, igas murdes mullikas.“ — „Puhas nagu hiidlase püksinööp“ (lk. 11), jne. Edasi — on kooliraamatule asjatud kõik mõttemõlgutused ja kõnekäänud valest ja vargusest, ihnusest ja ahnusest, rahvanaljad, keelenaljad jne. Ja miks moonutatud murrakus mõnitada võõrast keelt, mida koolis õpetatakse? Mõned rahvaütlused, nagu: „Kes ees, see mees“ ja „Igaüks oma poole, siku sarved selja poole“ (lk. 147), on hoobiks näkku praegusel ajal üldtunnustatud kõlblistele põhimõtetele.

Keeleliselt on Nurmik liiga rannamurrakute mõju all olles oma raamatud teostanud. Seda näitavad mitmed, sisemaalasele tarbetud, temale osalt kõrvaltähendusega (piit, märss, . . .) kolgasõnad, niisama hulgani esitatud laevatehnilised sõnad nii esimeses kui ka teises (lk. 48 ja 49) lugemikus. Või on raamatud randlaste koolide jaoks kavatsatud? — Lauseõpetuslisi puudusi tuleb ette, igatahes mitte vähem kui Kampmanni raamatutes. Uusi sõnu, iseäranis murdesõnu, on liiga ohtrasti tarvitatud. Ka tuliuus superlatiiv on sisse vilksatanud (I, lk. 261): „Suurima

liinilaeva nimi oli Kalevipoeg ja vähima kuunari nimi Kirp.“ Eeskõnes (I) seisab: „Kasvatuse püham ja ülim eesmärk.“ Õnneks on see tulius uuendus juhusliselt (kuigi sihiliselt, vaata seletus lk. 262, I) tarvitusele võetud.

Teine lugemik on eesti-ilmelisem kui esimene; temas on esitatud koguni meie riigihümnus ja Koidula sügavatundeline „Eesti muld ja Eesti süda“ . . .

Kolmas autor, kes kooli lugemikkude alal uut on soetanud, on Aug. Raud, kelle poolt viiendale ja kuuendale õppeaastale vastavad kirjandusloolised lugemisraamatud on ilmunud. Need raamatud vastavad ajanõuetele ja on ruttu teed leidnud koolide vastavatesse klassidesse. Mõlemad raamatud, I ja II jagu, ilmusid 1921. aastal. Järgmisel, 1922. aastal on need raamatud teises trükis ilmunud, illustreeritult kirjanikkude näopiltidega. Raamatud toovad kirjandusloosse puutuvaid lugemisi eesti tähtsamate kirjanikkude teostest. Keeleliselt on parandusi, kus tarvis, ette võetud, iseäraldi Kreutzwaldi proosatekstis, osalt Koidula, vähem Jannseni tekstis. Esimeses andes esinevad osateostega või katkenditega vanema-aegsed kirjanikud: Fählmann, Jannsen, Kreutzwald, Koidula, Hurt, Veske, Eisen ja Neus (8 nime), teises 13 uuema-aegset: Kuhlbars, Jakobson, Pärn, Reinwald, Kunder, Bergmann, Bornhöhe, Liivid, Tamm, Kitzberg, Wilde ja Haava — näidetega parematest teostest. Võiks vaielda näidetena antud teoste ja katkendite pikkuse vastu, näit. Kalevipoja ümberjutustuse, Jannseni jutu „Uus variser“, Wilde „Mahtra sõja“ asjus jne. Et meil läinud aastal oli ja praegugi veel on üksikteoseid liiga vähe saadaval, sellepärast oli ka pikemate palade mahutamise lugemikkudesse hädatarvilik. Aug. Raud'i kirjandusloolisi lugemikke koduraamatutena võttes on pikemad palad ja kirjanduslised tervikud neis väga soovilikud ka lähemas tulevikus. Kui Eesti Kirjanduse Seltsi Koolikirjanduse-toimkond rohkem autoreid on üksikraamatutena kirjastanud, siis kaob vajadus pikemate palade mahutamiseks meie kooli kirjandusloolistesse lugemikkudesse. Aug. Raud'i kirjandusloolised lugemikud („Kirjanduslooline lugemik I ja II jagu“, kumbki jagu iseraamatuna) on luu eesti luust, liha eesti lihast. Isamaaline, eesti rahvuslik vaim lehvib neist lugemikkudest meile vastu. Raamatud on algkoolide ülematele klassidele ülitarvilikud. Nad vastavad kokkuseade pooldest programmilistele nõuetele.

Neljas autor, keda siin meelde tuletame, on Gustav Suits. Tema „Eesti Lugemisraamatu“ teine osa ilmus meie iseseisvuse ajajärgul. Lugemik toob näiteid 31-e

uuema aja kirjaniku sulest, algades M. Veske'ga. Lugemik on laialisemal alusel kavatsetud kui A. Raud'i oma. Suits'u ainevalik on mitmekesisem: ta toob ka proosakirjanduse esindajad näitelavale. Algkoolidele tarvitamiseks on G. Suitsu lugemikud vähem kõlblikud kui Raud'i omad. Keskkoolidele annab Suitsu lugemiku II osa (samuti ka endisel ajal — 1916. a. — ilmunud I osa) head materjali — kirjandusloo tundidel käsitamiseks. Kirjanikkude lühikesed eluloolised andmed esinevad näidete eel.

Kuigi Suitsu lugemik meie koolidele ei ole määratud — ta võib siiski ka meie koolidele kasulik olla seniks, kui keskkoolidele vastavaid kirjandusloolisi lugemikke ilmub.

Vististi 1922. a. on ilmunud (kaanelehel on ilmumisaasta numbriks 1923 märgitud) M. Sillaots — H. Riikoja väike meeldiv kodulooline lugemik „Kodu I“. Raamatus on kenad pildid ja head lugemised, mis metoodiliselt korraldatud, algades kodust ja minnes samm-sammult kaugele ümbrusse, loodusesse. Trükk selge, puhas, kergesti loetav. Lastele ja lasteõpetajatele väga soovilik raamat.

Alglugemikkude liiki kuuluvad aabitsad. Neist on mitmed uuesti trükitud, mõned esimest korda trükitud meie iseseisvuse ajajärgul. Nimetan mõned.

Ploompuu aabitsa 7. trükk ilmus 1921. a. Analüütilis-sünteesilise meetodi nõuetel kokku seatud. Neli osa; neist kolm (väikesed, suured tähed, lugemised) gooti tähtedega, neljas osa — ka lugemised — üleminek ladina tähestikule. Lõpul liikuv aabits. Aabits on koolides algastmel tarvitusel.

Kampmanni aabitsa 6. trükk ilmus 1921. a. Meetodiline kokkuseade — nagu Ploompuu aabitsal. Algab ladina tähestikuga. Suurtähestiku piirkond iseäraldi. Harilikus tekstis väheldas, aga selgesti kujunenud trükitähed. Lageda kerge ka sellepärast, et ridade vahe parajalt lai (Cohni vahemõõt). Lõpul lugemised ladina ja gooti tähetrükkis. Aabits on koolides tarvitusel. Ka kodule määratud.

Petersoni aabitsa 5. trükk ilmus 1918. a. („Eesti laste Aabits“). Meetodiline korraldus — nagu eelmistes aabitsates. Algab suurte ja väikeste gooti tähtedega korraga. Tähed tekstis (aabitsaosas) algajale mitte küllalt selged; pildid tehniliselt alaväärtulisemad kui eelmistes aabitsates. Lugemisosa rahuloldav. See on Eestis ainukene grammatiline aabits ja sellepärast õpilasele raskepoolne. Täheharjutused asemelepanu kaudu (näit. + asemele) lapsel kaunis tüütavad, eluta. Aabits on koolides tarvitusel.

Tanderi „Lapse esimese raamatu“ uuemat trükki ei ole mu silma puutunud. Aastal 1908 ilmunud väljaandes on tähed selgelt ja ilusalt kujutatud. Ladina tähed — algult peale ja ka jutustuste osas. Lisas ilmuvad ka gooti tähed. Pildid on ilusad.

Tammann-Rulli aabits „Huvitaja“ on uus teos. Ilmus 1921. a. Algab ladina ja gooti väikeste trükitähtedega korruga, ühes kirjatahtedega. Samal viisil töötatakse teisel astmel suurte tähtedega. Kolmas aste moodustab esimese õppeaasta lugemiku mitmekesiste paladega. Aabits on „Huvitaja“ I jagu. Järgnevalt on „Huvitaja“ teised jaod tulemas. Aabitsaosa, nii väike- kui suurtähestikus, kannatab loodusloolise ühekülgsuse poolest. Normaalsõnad (ja pildid nende juurde) on loodusloolised nimetused, suuremalt osalt (väiketähestikus näit. üle 35 nime). Mitmekesisus on siingi soovilik. Aabits võib koolides tarvitusele tulla¹⁾.

Maramaa „Aabits“ ilmus vist 1922. a. (sellel aastal omandati Maramaa nimi). Ladina ja gooti tähed, väikesed ja suured, antakse üheskoos, kohe algult peale. Nelja sorti korruga! Ladina tähti, mis suuremal kujutusel esitatud, on võimalik ka tikkude abil näitlikult moodustada. Ladina väikesed tähed kohati liiga kunstvõtteliselt kujutatud. Harjutusematerjali on vähepoole. Pildid tehniliselt mitte kõige paremad. Tähestikuosale järgnevad jutukesed pildistustega. Kooli tarvis (aastaseks tööks) on materjali vähe.

Vaheri „Aabits-vihk loen — kirjutan“ ilmus 1922. a. Tallinnas. Tarvitatud on kirjutusmeetodi, ühes ladina trükitähtede kujutamise ja aabitsas on väikesed illustratsioonid. See aabits on õigemini kirjutusekaustik heal paberil, puhtate eeskirjadega ja selgete trükitähtedega. Algõppijatele väga soovilik harjutusvihik.

* * *

Keelerakenduse alalt oleksid nimetada järgmised grammatilised õpperaamatud ja harjutusabinõud:

Eineri „Eesti keele õpetus koolidele“ on laialt tarvitusele võetud, peajasjalikult algkoolides. Uuemates (1920. a. peale) väljaannetes on Einer tulevikuvormid sarnastanud

1) Lugemisosas on algallikaid tarvitatud ilma autori nimetuseta. Näit. on Okas'e aabitsast laenatud lugemispala „Vaenelaps“; Miina asemele on pandud nimi Aino ja pealkirjaks „Aino taevaminek“. Autorit ei nimetata. Näib ka teisi sääraseid laenusid „Huvitajas“ sisalduvat.

olevikuvormiga. Enne olid tal tulevikuvormid saksalaadilised (Hermanni järel), näit. 1918. a. ilmunud 6-das trükis.

Jõgeveri „Eesti keele grammatika“, algades 1919. aastaga, ilmus kolmes raamatus (I, II ja III a.); vastab keskkoolide nõuetele. Sama autori „Eesti keele häälikute ajalugu“ (1918. a.) on ennem üliõpilastele kohane ja ei kuulu tavaliste (kooli-)õpperaamatute hulka.

H. Põllu „Eesti keele õpetus“ I jagu, teine parandatud trükk, ilmus 1920. a. Keskkoolidele kohane õpperaamat (tunnistab nelja völdet!). Läänud aastal ilmus sama autori „Eesti keele õpetuse“ teine, lauseõpetusline osa.

Leetbergi „Eesti keele grammatika“ ilmus 1922. a. Asjalik teos. Mõnede poolt lühendatud nimetuste: kaalid (= vokälid), nandid (= konsonandid) jne. tarvitamise pärast halvaks peetud.

Rulli „Õigekirja algharjutused, I vihk“ on V. Tammani poolt 1919. a. trükki toimetatud.

E. Petersoni „Algharjutused“ ilmus 6. trükis. See ja eelmine käsiraamat on tarvitusel algkoolides, kus kooliõpetajal millegi pärast võimatu on omapäraseid harjutusi õpilastele anda.

Fr. Puusepp'a „Käsiraamat Eesti keele õigekirjutuse õppimiseks, I jagu“ ilmus 1921. a. Emakeele Seltsi ajakirjas „Eesti Keel“ nr. 5—6, lk. 191, a. 1922, arvustatakse raamatut heasoovilikult.

A. Saareste „Tegelikud õigekeelsuse määrused“, ilmunud 1922. a., niisama:

V. Ridala „Eesti keele õigekirjutus koolidele ja iseõppijatele“, ka 1922. a. ilmunud, on soovilikud kui abinõud kooliõpetajale.

Saaberk'i (Saareste) „Tegelikud Eesti foneetika alused“, mis 1920. a. ilmus väikese raamatukesena, on niisama soovilik abinõu kooliõpetajale. Oma sisu poolest kuulub raamat samasse liiki, kuhu J. Jõgeveri „Eesti keele häälikute ajalugu“.

M. Okas.

Suburgi perekond.

Kirjutanud Lilli Suburg.

2

Ditmaridel oli Pärnus Riia alevis oma suur, mõne 10 toaga, aga ühekordne maja, mille vana härra oli sinna ostetud krundi peale lasknud ehitada. Ka kaunis suur

viljapuu-aed oli sinna asutatud, isegi kärneri kui ka teiste teenijate elumajad ja hobustetallid, lehmalaud ja tea mis veel olid „Vändra“ maja juures leida. Seal võisid siis Vändra saksad ajuti ka oma terve majandusevärgiga viibida. Nad elasid siis ka küll talved läbi, küll suviti suplemisaegu.

Tol ajal oli külma veega tohterdamise viis (Kaltwasserkur) ülemate kihtide mõistuse nii vangistanud, et nad enam muud tervisekarastamis-evangeeliumi ei jaksanud uskuda kui ainult „Kaltwasserkur“i“. Nii saatsid ka Vändra mõisa saksad oma verevaesed lapsed Eevaga merde, kas tormanud ilm või külmanud nad supeldes siniseks. Juhtus sel aastal ka just õieti jahe ja vihmane suvi olema. Eeva pidi esimene ja viimane vees olema, kuni kõik sakste lapsed järgemööda pestud olid. Sügise poole tuli viimati õpetus ja lõpetus: majoriproua esimene, kõige verevaesem, nõrgem tütrekene jäi krampidesse ja — suri, kuna priske tüdruku, Lilla-preili Eeva käed ja jalad jooksjä konksu tõmbas. Saksad sõitsid, ühe lapse võrra vaesemad, mõisa tagasi, aga Eeva jäi Pärnu ühe Sieck'i proua juurde, kel suur võõrastemaja ja ka hea saun oli, ravitsemise alla. Selle proua suust, kelle juures ma õega umbes 15 aastat pärast seda linnas koolis käies kosti peal olin, olen ma kõige rohkem kiitust meie pärastise ema iluduse ja viisakuse üle kuulnud. „Teil on küll ka üsna paksud ja pikad mustad juuksed, aga teie ema, endise Eeva Nuut'i süsimustade, läikivate juuste kõrval, mis tal üle selja kuni põlvekõverduseni alla rippusid, kui ta nad patsidesse palmis, on nad väikesed. Sealjuures oli ta, kui teda ka ei tea kuidas saunas higistamisega kurnati, ikka õrna valge ja roosilise jumega. Ja nii ilma edevuseta ei ole ma küll ühtki ilusat tütarlast näinud, kui tema oli. Kui ta viimati paremaks sai ja hoovi peal jalutas, püüdsid härrad teda võõrastemaja akendest silmitseda. Niipea kui ta seda märkas, oli ta hoovi pealt kadunud. Mul tuleb ette, nagu oleksite Teie, Lilli, selle poolest mõndagi oma emast pärinud.“ Nii vana armas proua Sieck.

Peale noore peremamsli, kes mõisast nii alandaval viisil ära saadeti, võeti üks kaunis elatanud mamsel Schröder noore asemele. Õnnetuseks „ei kaitse aga ka vanadus rumaluse eest“. Üle jõe vanas „koolimajas“ (ei tea, millas ta selle nime sai) elutses kaunis noorepärane mõisavalitseja — ühel hoobil ka vallakirjutaja, keda peremamsel pidi söötma. Et ikka paremaid suutäisi välja meelitada, hakkas noormees vana mamsli ümber lipitsema.

Vana mamsli süda võttis tuld ja ta rippus peagi kui takjas mehe küljes. Kui Eeva pika aja järele linnast jälle koju jõudis, kõlas terve mõisa õu peremamsli ja valitseja suurest sõprusest. — Ei ole teada saanud, millas ja kuidas just asi ka Tooma ja Eeva vahel selgus, aga pruutpaariks nad said. Nimelt kihutas Toomast veel see taga, et ta märkas, kuidas ka majorihärra toapoiss oma silmi preili Eeva peale heitis. Eeva ei hoolinud aga sellest kerglasest poisist midagi. Ometi tükk romantikat kukkus sellest ajast Eeva eluloosse ja jäi sinna ta elu lõpuni mõjuma. Arapõlatud kosilane pärandas oma kahetsemist ja kadedust ka oma lastele edasi: Suburgidel ei ole suuremaid laimajaid kui N. N pojad neile on. — Noh, hea küll: kilter Toomas Suburg — millas saksad teda Kivimurru asemel Suburg'iks hakkasid nimetama, seda ma ei tea — palus härralt luba naisevõtmiseks ja ka kohta, kus ta perekonda võiks asutada. Ta sai mõlemad. Vana peremamsel, kelle silmis Eeva aktid vist paremini seisid kui ta omad, hakkas noort tüdrukut näägutama: „Mis! sina oma vigaste käte ja jalgadega tahad mehele minna?“ Eeva vastu: „Küll minu käed ja jalad ikka ennem terveks saavad, kui teile uued hambad suhu kasvavad.“ — Noor valitseja, kes selle läbi sakste juures arvas võita, võttis siiski vana mamsli, kel ikka natukene ka nodi oli, ära. Aga noor proua oli — kuidas inimeste jutt käis — selleks liiga laisk ja kitsi, et ta oma mehele oleks viitsinud ja raatsinud häid roogasid valmistada, nagu see enne peremamsli käest oli harjunud saama. Proua keetnud iga pühapäev hea katlatäie hapukapsaid sealihaga valmis, mida ta siis terve nädal iga päev lõunaks jälle sojutanud. Usun, et see jutt ikka natukene liialduse all kannatab, aga pajatan teda edasi, kuidas olen kuulnud.

III.

Mil aastal Vändra mõisast Vana- ja Uus-Vändra sündisid, millas nende karjamõisad Massu ja Vihtra asutati, ei tea ma, aga Uue-Vändra sakste elukoht Rõusa mõisa oli juba olemas, kuigi saksad seal veel ei elanud, kui Eeva Nuut, Lilla-preili toaneitsi, ja Toomas Suburg, Rõusa mõisa aidamees, paari läksid. Kuidas noorpaar seal oma esimesed eluaastad ära elas, sellest ei mäleta ma palju kuulnud olevat, ainult seda tean, et kui nende esimene laps, mina, neile oli sündinud, majori-härra, vist õe Lilla-preili soovil, neid Vana-Vändra mõisa tagasi kutsus, Suburgi mõisa opmaniks seades.

Sellest momendist saadik algab Suburgi paarirahva tõusmise aeg. Nad elasid esiti paar aastat vanas kooli-, pärastises kohtumajas, kuni opmani jaoks, mõni vakamaa pealepoole, ka maantee veerele, suure jõe äärde, uus suur maja ehitati. Maja sai kahe poolega: üks pool mõne elutoa, pliidiköögi ja suure käsikambriga jäi opmani perekonna jaoks, kuna teine, suurem pool, päratu suure saaliga, töömeestele elamiseks ja töötamiseks sai; selle suure ruumi otsas olid veel aidamehe ja tallipoiste toad ja opmani suur lahe kirjutusetuba, kus ka ta voodi seisis (kupjal perekonnaga oli isemaja). Oli ju tol ajal viisiks, et mõisa enesel üle kolmekümne poisi oma söögi peal hoidis, kes siis talveõhtuti suures toas puutööd tegid. Ja mõisapoisteks tikkusid ikka noored taluperemeeste pojad, sest et nad sel teel kroonuteenistusest päästetud olid.

Oli ju ka tolle-aegne soldatipõlv koletu piinarikas, ja kes väeteenistusse läks, sellel ei olnud enam suurt lootust tagasitulemise peale: 25 aastat, pool inimese eluiga, vältas teenistuse-aeg ja — kroonu toit oli kehv, kuna nuhtlused rängad olid. Siis ei olnud ka ime, et talupoisid endid päris vägivallaga lasksid loosimisele vedada. Seda loosimistki toimetati teispool suures toas. Mäletan veel seda emade südantlõhestavat nutmist ja kisendamist õues meie akende all. Ma nutsin seda kuuldes valju häälega nendega ligi, nii et mammal vaeva oli mind rahustada. — Mõisa poolt anti soldatiteks ka need ära, kes midagi paha, nuhtluseväärilist olid teinud. Nii mäletan üht Laane Jaani, kes mõisapoiste seast kroonuteenistusele määrati. Meelt heites jõi see enese just enne komisjoni istumist niiviisi purju täis, et ta suures toas kui puuront meele-märkuseta põrandal lamas. Juhtusin just papa kambrist tulema, kui teda jalataldade alla peksti, et üles äratada. Ei saa tänapäevani sellest koledest mälestusest lahti. Teine sellesarnane mälestus jäi sellest, kuidas üht meest kahe mehe vahel kohtumaja juurest meie majast mööda alla reheküüni peksmisele veeti — see kisendas kui surmahirmus, kuna kaks meest suurte vitsakimpudega ta järel käisid; see oli üks neist, kes loosimise eest oli tahtnud ära põgeneda.

Niisugustel päevadel oli vaene ema lastega üsna kimbus. Ikka püüdis ta neid kõigi tooreste nähtuste eest kõrvale hoida, aga kus ta seda oma suurte talituste juures ikka sai! Iga paari aasta järgi tuli jälle üks mudilane pesasse juurde. Nendega ja neile oli isegi küllalt juba tegemist, kui neid korrapärast tahtsid toita ja kasvatada.

Aga ema katsus seal kõrval ka veel mõnda kopikat teenida, — mehe palk oli ju koguni väike: peale moona ainult 50 rubla panku aastas. Sellepärast õmbles ta — preili juures oli ta ju õmblema õppinud — talutüdrukutele ja -naistele küll kampsuneid, nimelt pruutidele siinisest kalevist, laiade voltidega all, küll sitsist ja siidriidest, suurte siidpaeltega taga, küll kõva pappumodeli üle tõmmatud mütsa, küll ristimistanusid lastele jne.

Kui nüüd tolle aja peale ta teo-orjuse, soldativõtmise, peksmiste ja vaesusega tagasi vaatan, siis pean tunnistama: kultuur on ometigi ka meie maal suuri edusammusid astunud. „Sest prii on meie rahvas“, tal on vabadust liikumises, töötamises, elukutse valimises. Ei võeta nüüd enam ainult talumeeste poegi soldatiks, ei ole enam emade südantlõhestavat ulumist kuulda. Nüüd lähevad kõigist seisustest noormehed hõisates mõneaastastele väeteenistuse harjutustele. Tuleb vaenlane isamaale kallale, astuvad kümnedtuhanded kui üks mees talle vastu — mõisniku ja talumehe pojad, ainult haridus tõmbab seisustele piirid vahele: hariduseta noormees jääb lihtsoldatiks, kõrgema haridusega mees saab ohvitseriks. Tol ajal käisid mõisnikkude pojad väe peal ainult selleks, et endile kõrgeid aunimesid teenida. Nii olid ka meie Vändra von Ditmari pojad Peterburis käinud ja sealt vanem majorina, noorem kindralina oma mõisatesse tagasi tulnud. Kindral oli enesele sealt koguni väga suurest soost abikaasa ligi toonud. See vaene südavenelane oma elukommete ja suurte nõudmistega ei osanud oma elukorda väikeses Rõusa mõisa majas sisse seada — jäi oma mehepoolsetele sugulastele igavesti võõraks, halvakspeetud „Demiraks“, kuidas teda teenrid ja terve mõisarahvas nimetas. Mees, kindral, viibis enamasti pealinnas; tulid lapsed, võeti talt need ära Vana-Vändra mõisa, Lilla-preili kasvatada, — Demira-proua ei mõistnud ju lastega ümber käia, seletati teenritele. Härra oli ta ju ainult ka sellepärast võtnud, et ta proua isa eestkostel kindraliks oli saanud.

Millas vanad mõisa saksad noorte eest ära surid, kas juba enne Eeva meheleminekut, seda ma ei mäleta. Ainult sellest jutustas ema tihti, kuidas ka tema oma preiliga tihti Pärnus „Vändra majas“ elanud. Ka seal tulnud enne vanahärra surma imenähtusi ette. Nii istunud saksad, vanahärra oma tugitoolis, laua otsal ja ta tütar ja teise tütre, Schwarzzi, tütre suure laua ümber. Vanem, umbes 18-aastane tütre tütar, istunud koguni vanaisa ees laua peal ja lugenud midagi ette. Seal tõstnud ta korraga, nagu

sunnitult, oma silmad raamatu pealt üles ja vahtinud tasa kiljatades ukse poole. Ka teised juhtinud nüüd oma vaated sinnapoole — ainult vanahärra ei saanud selja taha vaadata. Ja mida nägid nad kõik, need 4—5 inimest seal? Ukse poolt heljusid kaks valget kuju kuni vanaisa toolini, panid seal oma roosilised käed teine teise toe otsale ja vaatasid naeratavatest roosilistest nägudest koosolijatele silmi. Need istusid kõik hinge kinni pidades paigal, kuni kujud ümber pöörsid ja jälle otsauksest, kust nad olid tulnud, läbi õhu välja heljusid. Lilla-preili, kui ikka julge ja kaunis vabamõtteline näisterahvas, võttis küünla kätte, paar julgemaist tütarlastest astusid tallé kaasa ja nad ruttasid üle ukse vanahärra magamistuppa, mis kohe seal saali kõrval oli. Magamistuppa astudes nägid nad, kuidas üks suur voodikardinate pool end nagu mingi nägemata kuju ümber kokku mässis ja seepeale enese jälle lahti keerutas ja laiali laotas. Nad otsisid ja vaatasid kõik nurgad läbi, aga ei olnud midagi näha ega leida. Noor preili, Anette Schwarz, kes ilmutust kõige enne oli silmanud, jooksnud peale seda, kahvatanud ja kõigest kehast värisedes, tüdrukutetuppa vett jooma ja jutustanud neile seal selle loo soojalt ära.

Sellesarnaseid muljeid oli meie ema oma tüdrukupõlvest abielusse kaasa võtnud; mis ime siis, kui ta vaim siis ka natukene salailmas ümber kobas ja niisugune vaimutiibade lehvimine ka ta esimese lapse peale salajana mõjus.

Ema oli korra ka ise ühe ettekuulutuse osaliseks saanud. Opmanil pidi ikka oma hobune olema, — üli-suurt ja laia põldude piiri ei jõudnud ta ju igapäev jala läbi käia. Kolmanda lapse aegu olid nad juba niikaugemale jõudnud, et enesele ilusa musta täku võisid osta. Selle täkuga sõitsid nad vana aasta õhtuks Rõusa mõisa opmanile võõrusele. Tulid sealt alles keskööks koju tagasi. Isa hakkab hobust trepi käsipuu külge siduma, kuna ema saanist välja astub, et tallipoissi kutsuma minna. Seal kuulevad nad mõlemad, kuidas suures poistetoas keegi otsekui naela mõnda rauast nõusse lööb, nii et terve saal vastu kõlab. „Mis see tähendab?“ lausub ema; „ega ometigi vana hull Pikk-Ants purjus peaga nüüd vana aasta öösi mõnda sõelapõhja ei hakanud tegema?“ Seal kõlas teine haamrilöök läbi öövaikuse. Vana Pikk-Ants, tubli purjutaja, oli rehesõelade traadist põhjade tegija. „Mine vaata, mis tempu seal tehtakse,“ ütleb mees, ja naine sammub kaunis kõrgest maja trepist üles, astub poistetuppa. Kõik pime, mehed norskavad mööda seina äärt

olevais voodites magades. Ei ühtki hinge ole üleval näha. Ta hüüab: „Ants, kas siin oled?“ Ei tule vastust. Ta läheb tallipoiste tuppa, äratab seal ühe üles ja küsib, kes siin tööd teinud, kas Ants siin olnud. Antsu pole mõnel päeval enam näha olnud — ta teha Tõrvaaugu kõrtsi päevi.

Päev peale uut aastat on puutöö suures toas jälle täies hoos. Mina oma järgmise õe, 4-aastase Mariega käin, vana pannitükk käes, võorkojast läbi „teispoolt“ laasta ja tompa mängimiseks toomas. Seal tuleb kirjutaja noor suur koer jookstes võorkotta ja hüppab Mariele selja takka mõlemate käppadega õlgadele ja lakub ta palgeid. Lapsel kukub kandik käest maha ja ta hakkab kõigest jõust kisendama. Öösi selle peale kargab ta magamise pealt jampsides üles, ikka koera nime nimetades, ja punkt kahe nädala pärast maeti ta sakste kabeli-aeda maha — see Suburgi perekonna esimene kallid surnu.

IV.

Ärgu pärgu mult keegi aasta-arvu, millas just see või teine asi sündinud, — kronomeetri järele pole ma sündmusi üles tähendanud. Ma pajatan ainult sündinud lugusid nii, kuidas nad mulle teiste jutustamise või iseenese nägemise järele meelde on jäänud. Nii on mul veel meeles, kuidas mamma paari tüdruku abil leiba tegi, iga päev suurte vannide täis. Siis tulid vaesed inimesed troppide kaupa ja ostsid seda leiba. Õhtuti kuulsin, kuidas mamma kaebas, et tal käed leiva lõikamisest ja kaalumisest valutasid. „Ikka ainult naela ja ka poole kaupa võtavad nad, poole ja veerandkopika eest täna ja homme jälle niisama, keegi ei jõua ka tervet pätsi osta, et vähem lõigata oleks.“ Küsisin siis mammalt, mispärast need inimesed enam ise kodus leiba ei tee, nagu nad ju enne tegid, vaid siit ostma tulid. „Sellepärast, et neil leiva tegemiseks jahu ei ole: suvi oli väga kuiv ja palav, nii et kõik vili põllul ära põles,“ seletas mulle mamma. Nii oli siis nälja-aeg ja mõisa laskis opmani naisterahvast näljastele müümiseks leiba teha. Seal oli siis ka kerjuseid, kes mitte pooltki naela ei jõudnud osta.

Mäletan üht Naela Jaani, kes oma kaunis kõhuka nuriku suure toa ukse kõrvale seisma pani, et mõisa pere sinna oma söögijätised sisse paneks. Sinna pandi siis ka kõike segamini: küll supivedelat, küll hapu piima, küll räimi, küll leivaliistakuid. „Jaan,“ ütles mamma korra,

„Ega sa siis seda solki ise ei söö, sa annad ta ikka sigadele.“ „Söön ise ja söövad ka naine ja lapsed, — nalja-ajaga kõlbab kõik süüa, ja siin on ometigi kõik puhas toit sees.“

Teine vaene, kes mulle hästi meelde on jäänud, oli Kõre-eit oma Juntsiga. Ta elas oma pojaga päris nädalate kaupa mõisas. Istus meie köögis — perel oli teine suur köök leiva-ahju ja supikatlaga kahe majapoolse vahelises ruumis — pliidi nurga taga, ketras ja kodus mammale, kuna Junts puid ja vett kandis ja meile, lastele, kõik-suguseid mänguasju nikerdas. Nimelt oli ta mulle päris kannupoisiks: tegi kõik, mis soovisin. Korra, ilusal suvisel päeval, ehitas ta mulle aeda akna alla toreda telliskividest hoone akna-aukudega. „Aga mis me nüüd sinna sisse paneme?“ küsis Junts. „Paneme ühe konna sinna elama — ehk saab tast mõni prints,“ ütlesin. Olin juba siit ja sealt nõiajuttusid kuulnud ja unistasin kangesti kõik-sugustest imeolevustest. Umbes sel ajal hakkas ka „Tõrvaaugu Jansu“ vahetevahel meil käima. Kutsusime siis ka teda teisel päeval konnprintsiga vaatama. Astusime nagu mõne imeilmutuse ootel pühal värinal aeda konnalossi poole. Seal — oh ahastust! — hüppas meile konn akna-august vastu ja kadus lillepeenarde vahele. Esimene pettumus lapse luuleilmas.

Mõisal olid muidugi suured loomadekarjad. Need käisid tihti meie maja eest mööda teed suurde Kobra metsa söömale. Ka lambaid oli mõnisada. Neid karjatas väljamaamees, väljaõppinud „sihver“ (Schäfer), nagu pere teda nimetas, oma tarkade koertega. Sihver käis pika karja ees, ja kui ta oma pasunat puhus, siis jooksid koerad ja ajasid lambad, kes reast kõrvale olid jooksnud, karja tagasi. See oli nii huvitav näha, et meil, lastel, alati kahju tundus, kui kari juba möödas oli.

Aga kuulsime ka hirmulugusid, kuidas hundid metsas loomadele kallale kippuda — mõnegi talle ära viinud, isegi hobustele ja veistele kallale tikkuda. Ka vana karu, koletu päts, käinud talu kaerapõllul, murdnud Kobra peremehe sälu maha. Siis tulid ka teiste mõisate härrad Vändra mõisa oma jahikoerte karjadega kokku, metsavahid piirasid kurjad röövelajad sisse ja mindi jahile. Päikese loodeks tulid väsinud jahimehed suure saagiga koju tagasi: vana pätsi-isand lamas suurel pikal reel, nii et tal tagumine ots üle ree ühe otsa, pea teisest maha rippus. Vaene hobune tõmbas värisedes ja vabisedes oma tigidama vaenlase hingetut keret edasi. Sellele esimesele koormale järgnesid

6 kriimsilma-koolnut. Oi, see oli suurepärane rong, mille pilt end meie, laste mälestusse kui teraskrihvliga põletas: üks karu ja kuus hunti korruga näha, need olid küll surnud, ei võinud enam hammustada, aga nad olid ikkagi hundid ja karu. Öösiti karjus mõni teised unest üles: „Mamma, hunt! Mamma, karu!“ Laul „Vändra metsas Pärnumaal lasti vana karu maha“ jne. on küll tervel eesti rahva maal tuttav, ja tõsi on, et Vändra suured laaned neid röövelukaid täis olid ja need talupoegadele palju kahju tegid. Röövisid neilt karielajaid isegi lautadest ära, hävitasid nende viljapõldusid ja mesipuu-aedu. Mõisal oli juba abinõusid kurjale vastuhakkamiseks, aga vaesel talumehel ei olnud sel ajal muud kui malk ja kaigas hundi tapmiseks käepärast.

Käis seal üks vaene vanamehekene, Hundisaare Jakobiks nimetatud, mõisa õue mööda santimas. Meie, lapsed, kartsime teda ja jooksiime ta eest kõrvale. „Ärge kartke vaest Jakobit,“ keelas mamma: „tema ei tee teile midagi. Kuri hunt on ta ära kohutanud, nii et ta peast rumalaks on jäänud. Hunt oli metsast koerale õue järele jooksnud ja Jakob oli hunti nähes aida alla peitu pugunud. Kui mehed nüüd hundi kaigastega maha olid löönud, hakanud nad poissi taga otsima. Viimati leidnud nad ta aida alt. Vägisi tõmmanud nad poisi sealt välja — pea-aegu meelemõistusetä. Lamanud mitu päeva poolsurnult maas. Kui ta jälle käima hakanud, vahtinud ta ikka hirmunult oma ümber ja karjunud: „urjah, hunt! urjah, hunt!“ Nõndaviisi tegi ta ka veel vana halli mehena. Mõne sammu järele jäi ta ikka seisma ja karjus oma „urjah, hunt!“ ümber pöördudes ja taha vaadates, nagu tuleks talle mõni kuri loom tagant järele. Vaene vanamees, kel kodu ega kohta polnud, ega ligemisigi, kes teda oleksid ravitsenud — nagu nüüd ikka ka vaeste- ja haigemajad on, kus seesugused õnnetud ulualustki leiavad. Tol ajal oli palju santsa näha, kes endid kerjamisega toitsid; öölaagriks oli neile enamasti kõrtsi külm savipõrand, paremal korral ka pink.

Tähtsamatest santidest mäletan peale Jakobi veel kolme: Pulli Jüri oli suur pikk nõdrameelne, kes suvel palava ilmaga oma püksa õlal kandis, arvates, et „ega siis püksid need kõige kallimad asjad ei ole, et neid jalas peab kandma“; ta oli ikka punase naeratava näoga sant, vagune ja alandlik. Teine, „Paljaspea-Aadu“, oli koguni teise loomuga mees: kui teda keegi vihastas, siis loopis ta kohe kivide ja kaigastega; korra oli ta vihatujus Tõrva-augu vana kõrtsi kerisekivid (sinna oli vana vastu

tee veerele uus maja ehitatud, kus ka mõisa sepp, Jansu isa, võis elada) meestele, kes teda õnnetut sealt vist peksmise otstarbel maha tahtsid tuua, kaela pildunud. Kolmat santi tundsi kõige paremini, vana Keskküla Leenut, ta mustlase-näojume ja suurte mustade silmadega, kes ikka mõisa poistel tahtis „pead otsida“, et selle eest nende käest leiba ja ninatubakat teenida. Kõiki neid santa võttis meie mamma ikka emalikult vastu, söötis neid, andis neile mõne vana riidetüki selga ja katsus oma lastes nende vastu halastust äratada. „Miks kardate teie vaest Leenut ja jooksete tema eest ära, — tema ei tee teile midagi, kui aga teie ise head ta vastu olete ja teda ei pahanda.“

Kallis emakene, nii õpetasid sa oma lapsi ka vaeseid santa inimesteks pidama. Sel teel leidsin ma enesele pärastpoole kolm armast sõpra: vana Sauna Jakobi, talguste pillimehe Manni Jüri ja viimati aia äärde sureva kõrgeandelise muusikameistri Rombergi. Nende saatuse käigud rikastasid suurel määral mu südant ja hinge. Aga neist edaspidi rohkem.

Kõige rohkem teenis mamma juustutegemisega. Mis põhjusel, ei tea enam, aga seda mäletan, et ka Rõusa mõisa lehmad Vana-Vändras söömil olid — võib-olla põhu puudusel — ligi sada looma. Seal saadi siis suurest karjast palju piima ja see piim pakuti mammale, kes Rõusa saksa juustutegijalt Kochilt — minu teada J. V. Jannseni äialt — juustu tegema oli õppinud, rendile. Mamma võttis pakkumise vastu, seadis viinaköögi eeskotta suure katla üles ja hakkas tööle. Küll oli see teenistus naisterahvale raske, nimelt pressi alt võetud suuri juustukäiu keldrisse kanda ja seal ikka jälle uuesti pesta ning korraldada.

Rõusa kari viidi küll jälle ära, aga mõisa lehmade piim jäi ikka mamma kätte rendile — ei tea just, kui mitmeks aastaks. Kuulsin aga, kui vanematele terve mõisa rendi peale pakuti, papat ütlevat: „Sul on ju üle tuhande rubla juustude eest korjatud raha; mis veel kautsjoni-summast puudub, laenama suure veski Linde käest ja võime mõisa oma kätte võtta.“

Jah, mõisahärra oli tiisikusse, mis ta endale Peterburist väeteenistusest oli toonud, ära surnud — üsna noorelt, prouat ühe tütre ja kahe pojaga järele jättes. Mõisa pandi kuraatorite alla, kes ta siis välja rentisid.

Suburgide perekondlik elu oli hästi edenenud. Ema võis juba oma neljandale tütrekesele linnast saksakeelise hoidja tuua. Minuga, ta esimesega, oli ta ise saksa keelt rääkinud, teistest lastest viis aegamööda ikka suuremaks.

kasvav talitus ta juba rohkem eemale, pidi neid enam tüdruku hoole alla jätma, — see rääkis muidugi ainult „maakeelt“. Tol ajal oli aga saksa keel sellesama võimuga nagu hiljemini vene keel; saksa keel valitses ainuvõimuliselt kõikides linna koolides, maal aga polnud mingit kõrgemat õppeasutust, nagu rahval küllalt tuttav, kus kõrgemat haridust oleks võidud saada. Sellepärast siis: kes tahtsid lapsele koolivaeva kergendada, pidid talle juba kodu saksa keelt kätte harjutama, nagu hiljemini vene keelega püüti teha.

Meie esimene saksakeeleline lapsehoidja, Liisi V., tuli meile õnnetuseks. Ta edvistas himukalt mõisa „hantvärgi“ meestega, nimelt ühe tisloriga, ja unustas seejuures lapse tihti üsna ära. Ta hoolealune Sannikene oli ligi aasta vanune ja tal oli juba mitu hammast suus. Liisi istus ühel päeval Sanniga köögitoas akna-aluse laua ääres, kus köögitüdruk kaalikaid supiks kooris. „Vaadake, et laps mitte kaalitükke kätte ei võta,“ hoiatab mamma mööda minnes: „ta võib enesele tüki suhu hammustada ja kurku tõmmata.“ Korraga juhtub aga tisler V. õuest akna alla astuma ja Liisi pöörab oma tähelepanu täiesti tema peale. Laps võtab kaalilõigu ja hammustab sellest tüki suhu ja tõmbab ta ka kohe hingekurku. Alles kui laps kangesti läkatama hakkab, paneb tüdruk teda tähele. Nüüd pistab ta, kui laps juba peaaegu hingetu, ema juurde jooksmas. Last raputatakse, et ehk sedasi kaalitükk välja kukub; ema katsub talle rinda anda — kõik asjata. Isa kutsutakse vaatama. Isa ei leia muud nõu, kui et ruttu kaks hobust plaanvankri ette, ema lastega — ka minu võttis ta ligi — sisse ja Pärnu. Linn on Vädrast 50 versta eemal; jõudsiime alles öösi sinna, ema õe juurde. See ruttas kohe ühe tohtri juurest teise juurde, aga ei ühtegi saanud ta oma tungivate palvetega soojast voodist välja vedada. „Tule, ütle Sannikesele head ööd,“ käsib mamma mind. Ma astun õekese ette, see pöörab ennast ema rinnalt minu poole, vaatab suure igatseva pilguga mu otsa, paneb oma käekesed mu kaela ümber ja suudleb mind. Nuttes lähen oma asemele. Kui teisel päeval üles olin tõusnud, viib mamma mind voodi äärde, mille peal Sannikene valge pubenetloori all, käekesed ristis rinna all, puhkab. — Teisel päeval sõidame kodu poole, mammal laps valge kirstuga süles, minul troostiks väike pruun koerakene, kes mu mõtteid natukenegi kadunud kalli õekese pealt ära aitab pöörda.

Ka Sanni, Aleksandra, maeti sakste kabeli-aeda Marie kõrva. Sinna nad jäid siis ka teistest perekonna-liikme-

test lahutatult puhkama, kuna vanemad pärastpoole endale kogukonna kiriku-aeda matuseplatsi võtsid. Soovisid ju Ditmarid Suburgisid õieti oma külge liita. Nii olid kõik preilid ja noorhärрад ikka Suburgi laste vaderid. Minu ristiema oli muidugi Lilla-preili, kelle ristinime järele ka mind Karolineks ristiti ja tema järele ka Lilliks hüüti. Teistel õdedel olid nooremad preilid ristiemadeks ja said nad ka nende nimed.

Meid oli siis nüüd ainult kaks last, mina ja minust 4 aastat noorem Netti, Anette, kuni viies tütar Julie juurde tuli. Alles tema järgi sündis vanemate suureks rõõmuks esimene poeg.

Mind hakati juba peale viiendat eluaastat mäele sakste laste juurde mängima, peagi ka vanade „tihvti“ preilide, mõisaproua sugulaste juurde saksa keele tähti lugema ja kirjutama viima. Küll oli see igavene „b-a — ba, r-i — ri“ jne. veerimine ja tahvli peale maalimine mu elavale loomusele surmav-igav. Hakkasin neid heasüdamelisi hallide juustega kaht vana preilit päris vihkama, et nad mind tundide kaupa laua ääres kinni pidasid, kuna nad ise vahel tukkusid, vahel kudusid, ilma et nad minuga ainustki elavat sõna — peale „b-a — ba, r-i — ri“ jne. oleksid rääkinud.

Seal tuli halastamata surm ja võttis mõisahärra ära. Temast ütlesid mu vanemad: ta oli oma seisukohalt enda alamate vastu õiglane mees, ei sallinud kõrvapuhujaid ega keelepeksjaid. Tuli keegi temale salaja teise üle kaebama, käskis ta kaebajat natukene oodata. Läks ja saatis kohe teenri kaebealusele järgi, kui see saadaval oli, ja pani tema kaebajaga suu suud vastu asja läbi harutama. Hoidku, kui seal selgus, et ainult laimata taheti. Laimaja ei teadnud, kuidas ta uksest välja sai, ja teist korda ei tulnud ta siis enam iialgi sarnaste kaebustega, millel tõepõhja all ei olnud, härra ette. Nii lämmatas ta kadeduse- ja kiusujutud oma pere seas. Oli ülepea tubli peremees ja tundis inimesi hästi, seadis igaühe õige koha peale. Peale tema surma pääsid aga kõik laimud ja kiusuvaimud just kui paisu takka vallale ja tormasid nende kallale, kes majorihärra all paremale järjele olid jõudnud. Räägin siin ikka ainult mõisa teenijatest.

Peale mehe surma läks lesk proua oma tütrega, minu armsa mänguseltsilisega, terveks aastaks ära Saksamaale. Sealt tagasi tulles töid nad juba Berthale koolipreili ligi. Toodi ka Bertha (Aurora L-s) täditütar Marie (Hilda L-s) v. Stackelberg Vändrasse, võeti ka mõisarentniku Lilli armulikult kolmandaks — ja päris kool algas, kallis kooli-

aeg ja -elu, millest juba mitmes kirjas küllalt olen jutustanud, nii et siin sellest mööda võin minna. Tahan ju selles eluloos pearõhku terve perekondliku elu arenemise peale pannes end isiklikult, kus see kogupildile puudust ei sünnita, enam kõrvale jätta; viimati pean siiski perekondliku saatuse keskaika astuma, nagu asjaolud seda elukäigus nõudsid.

Jah, Suburgid võtsid peale härra surma suure Vana-Vändra mõisa tema suure karja, viina- ja õllekõõkidega kui ka ta suure kuulsa kolmepäevase laadaga rendi peale. Üle kolme tuhande rubla olid nad kautsjoni sisse maksnud ja terve põllutöö-inventari ära ostnud. Muidugi pidid nad seks suure laenu tegema. Olid ju nende kõrval ka juba mõned teised eesti perekonnad jõukale järjele tõusnud. Seal olid nimelt: Linde, suure jõe veski mölder, päris rikas mees, kellel raha anda oli, Meier, Vihtra mõisa, ja Suburg, Rõusa mõisa rentnik. Nendegi terve sugukond on maailma elumerde ära kadunud, nagu Suburgi perekondki Vändra maa pealt viimase kui liikmeni ära on lahkunud. Tol ajal, millest siin jutustan, oli viimaksnimetatud perekond aga kõige tähtsamal kohal: temast peeti kõige suuremat lugu ja Suburgi kui ka ta tubli abikaasa meelegaustust peeti kõigi teiste omast kõrgemaks. Sellepärast anti neile siis kergesti laenuks ka puuduvad tuhanded kautsjoni jaoks ja mõisa inventari äraostmiseks. Mõne aastaga oli võlg makstud ja varandus kasvas.

(Järgneb.)

Keel ja kiri.

Väike keeleline märkus.

Meie keel on vähe arenenud, aga tihti tehakse teda veel enam arenematuks, kui ta tõepoolest on. Mõne asja jaoks on kõlblik sõna olemas, imelikul viisil ei tarvitata teda, vaid katsutakse muude, vähem õnnestunute või ainult kaudselt asja äratähendavate sõnadega seda nimetust väljendada. Üks seesugune sõna on puu. Meil on kasvavad puud, meil on maharaiutud puud, meil on põletamiseks määratud puud. Kui keegi kõneleb: „Ma käisin täna puid ostmas!“ jääb kuulajale asi segaseks, missuguseid puid kõneleja ostnud: kas mingisuguseid puid istutamiseks või mingisuguseid maharaiutud puid või puid ahjukütmiseks. Võõrastes keeltes tehakse vahet niisugusel puhul, eesti keeles aga mitte. Tõsi on, eesti keeles puudub sõna kasvava puu ja maharaiutud puu vahel vahe tegemiseks, küll aga leidub iseäralik sõna kütmiseks, põletamiseks määratud puude jaoks. Viimasel ajal ei kuulutata enam: Puid on müüa! vaid vähe selgemalt: Põletispuid on müüa. Viimane ütlusviis annab meile puude laadist juba selgema ettekujutuse, kui puu põletamis-

sõnaga ühendatud. Meil on ometi põletuspuude jaoks täiesti omapärane sõna olemas, nimelt h a l u d. Minu teades on sõna eestis üldiselt tuttav, aga imelikul viisil on ta kirjakeelest hoopis välja suletud. Ka soomlased tunnevad sama sõna.

Et meil kütmiseks, põletamiseks määratud puude jaoks täiesti omapärane sõna „halg, h a l u d“ olemas, võetagu see sõna kirjakeeleiski tarvitusele ja loobutagu komberdavast „põletispuust“. Halg on täiesti ilus sõna ja kõigiti vastuvõtmise väärt.

M. J. Eisen.

Kas „põletispuu“ või „põletuspuu“?

Nagu M. J. Eisen eelseisvates ridades öieti tähendab, kirjutatakse meie ajalehtedes (eriti kuulutustes) tavaliselt „põletispuu“, kuna siin-seal ka „põletuspuu“ esineb. Kumba neist vormidest tuleks õigeaks arvata?

Meie keele sõnade tuletamise õpetuse põhjal võib ajasõna „põletama“ tüvest arendada niihästi „põletis“ kui ka „põletus“, nagu me viimaks nimetatud nimisõna-paarile vastavalt veel paljugi teisi analoogilisi tuletisi teistest verbaalsetest tüvedest võiksime kõrvale seada; näit.: peletis — peletus, jahvatis — jahvatus, vahetis — vahetus, väetis — väetus, kirjutis — kirjutus jne.

Kul me mõnd neist sõnadest tahame lausesse liita, siis selgub, et igas paaris kummalgi sõnal on oma eritähendus; näit. „teda segati kirjutuse (ehk kirjutamise) ajal“, kus võimatu oleks sõna „kirjutus“ asendada sõnaga „kirjutis“, kuna viimane jälle kirjutamise ehk kirjutuse saadust, valmiskirjutatut tähendab.

Samuti märgitakse teistegi „kirjutuse“ eeskujul arendatud sõnadega: „vahetus, hirmutus, tuletus“ jne: ikka tegevust, kuigi kitsamas mõttes, kus toonitav ei ole otskohe tegemine, nagu seda väljendavad kõik mine-suffiksi varal tuletatud aegnimisõnad: „vahetamine, hirmutamine, harjutamine“ jne., kuna is-ga arendatud tuletised („vahetis, hirmutis, peletis“ j. t.) ikkagi jälle tegevuse saadustele nimedeks on kujunenud.

Analoogiliselt järgneb siis, et ka „põletus“ tegevust, „põletis“ aga tegevuse saadust nimetab. Seega tuleks sõna „põletise“ all mõista üldse ainet, mida põletatakse või võidakse põletada (Brennstoff: puu, turvas, pruunsüsi, kivisüsi, antratsiit, koks, brikett, mõnesugused õlid ning gaasid j. m.), ja oleks täiesti üleliigne selle sõna lõppu veel mingit sõna (näit. „puu“) lisaks liita; sisuselgema avaldamise otstarbel oleks aga küll nii mõnigi kord tarvilik põhisõna „põletise“ ette ainet lähemalt määrav sõna paigutada; näit. „süsi-põletis (süsi, mida põletisena tarvita-takse), turvas-põletis, kokspõletis, brikett-põletis“ jne. Põletatavat puud tuleks aga „põletuspuuks“ (teatava toonitusega ka „põletamispuuks“) nimetada ehk — kui soovitakse — „puupõletiseks“, mitte aga „põletis-puuks“. Samal põhjusel ei peaks näit. ka mitte „väetisaine, vahetisraha, hirmutisabinõu“ öeldama, vaid „väetusaine, vahetusraha, hirmutusabinõu“ ehk hirmutis‘.

Joh. V. Veski.

Seletus.

Minu artiklis „Kaarle Krohn ja tema uurimismetood“ (ülemal, lk. 193) on öeldud, et prof. Krohn on seeria „Suomen Kansan Vanhat Runot“ väljaandja. See on õige ainult selles mõttes, et ta terve ettevõtte organiseerija ja algataja on: üksikute köidete väljaandjad on teised teadlased (A. R. Niemi, V. Salminen jne.).

Walter Anderson.

Vastutav toimetaja: J. V. Veski. Väljaandja: Eesti Kirjanduse Selts.

„Postimehe“ trükk, Tartus 1923.

Eesti Kirjanduse Seltsi asjaajamise büroo

asub Tartus, Gildi tän. nr. 8,
teisel korral, Eesti Rahva Muuseumi juures.
Telefon 601.

Avatud äripäeviti kella 9—3.

Seltsi büroost on saada kõiki Seltsi kirjastusel
ilmunud raamatuid, mida veel müügil olemas.
(Müügil olevate raamatute ja kuukirja varemate
aastakäikude nimekiri on avaldatud viimasel
kaane küljel.)

Seltsiliikmed, koolid ja raamatukogud saavad
hinnaalandust. Tellimiste korral, mis ulatuvad
üle 100 marga, võtab kirjastuseladu postikulud
oma kanda. E. K. S. raamatuid võib saada ka
kõigist paremaist raamatukauplustest.

Seltsi kuukirja „Eesti Kirjanduse“ 1923. aasta
tellimishind on 300 marka.

Seltsi liikmemaksu suurus: 1918. ja 1919. aastal à 5 mk., 1920. aastal — 25 mk., 1921. ja 1922. aastal à 50 mk., 1923. a. — 100 mk.

Eluaegne (ühekordne) liikmemaks 2000 mk.

Seltsile ehk tema toimkondadele saadetavate kirjade ja muude postisaadetiste aadress: Eesti Kirjanduse Selts, Tartus (postkast nr. 25).

Eesti Kirjanduse Selts.

Koguge Seltsile uusi liikmeid!

Koguge Seltsi kuukirjale tellijaid!

Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel

ilmunud raamatuist on järgmised saadaval:

- Joh. Aavik: **Puudused uuemas Eesti luules.** Hind 75 mk.
Fr. R. Kreutzwald: **Paar sammukest rändamise teed.**
III trükk. Hind 35 marka.
Fr. R. Kreutzwald: **Reinuvader-rebane.** Hind 85 mk.
Suve Jaan: **Luige Laos.** Hind 40 mk.
Friedrich Robert Fählmann. Kirjatööde kogu I. Hind 50 mk.
Jakob Pärn: **Oma tuba, oma luba.** Hind 50 mk.
Elisabet Aspe: **Ennosaare Ain.** Hind 100 mk.
Elisabet Aspe: **Kasuõde.** Hind 60 mk.
J. V. Jannsen: **Kolm juttu: Maatargad, Uus variser, Voldemar ja Jüri.** Hind 50 marka.
Lydia Koidula: **Ojamõlder ja tema minija.** H. 40 mk.
Joh. Kunder: **Kroonu onu.** Nali kahes vaatuses.
III trükk. Hind 40 marka.
Eino Leino: **Helkalaulud.** Tõlkinud Aug. Anni.
Hind 60 marka.
Molière: **Ihnus.** Tõlk. R. Kask. Hind 120 mk.
Fr. Schiller: **Röövlid.** Näitemäng viies vaatuses. Tõlk.
J. Kärner. Hind 120 mk.
G. Flaubert: **Kolm lugu.** Tõlkinud A. Saareste.
Hind 75 marka.
J. Jõgever: **Eesti keele häälikute ajalugu.** Hind 35 mk.
Balthasar Russov: **Liivimaa kroonika.** Tõlkinud K.
Leetberg. I anne: hind 60 mk., II anne: hind 110 mk.
Rud. Wallner: **Arstirohtude ladina-eestikeelne sõnastik.**
Hind 35 mk.
Matemaatika sõnastik. Kolmas täiendatud ja laiendatud
trükk. Hind 50 mk.
Palamuse kihelkond. Maadeteadusline, majandusline ja
ajalooline kirjeldus. Hind 25 mk.
Kristian Jaak Peterson. Laulud, päevaraamat ja kirjad.
Hind 150 mk.
K. Ramul: **Ihu ja hing.** Psühholoogilised loengud.
Hind 50 mk.
„Eesti Kirjanduse“ senistest aastakäikudest on veel
tagavaral: XIII (1918/19), XIV (1920), XV (1921) ja
XVI (1922). Hind à 200 marka aastakäik.

**P e a l a d u: Eesti Kirjanduse Seltsi
büroos, Tartus, Gildi tän. 8. Tel. 601.**